

Rosmalla

Heemkundekring Rosmalen

Jaargang 22 - Nummer 4

COLOFON

Rosmalla (ISSN 0925-2894) wordt vier keer per jaar uitgegeven onder eindverantwoordelijkheid van het bestuur van de Heemkundekring Rosmalen.
Gevestigd in Perron 3 Rosmalen
Postbus 64 5240 AB Rosmalen

www.heemkundekringrosmalen.nl
info@heemkundekringrosmalen.nl

Bestuur Heemkundekring Rosmalen:

- Wilma van Creijl, voorzitter
- Secretaris: vacature
- Henda Pennings, penningmeester
- Rien van Grunsven, bestuurslid
- Kitty van der Doelen-Crane, notulist

Werkgroep Redactieraad 'Rosmalla':

- Gerrit Mol
- Frans Vos
- Michiel van Heumen
- Wil Coppelmans (lay-out en tekstverwerking)

Productie:

- Druk: Nextprint B.V. Rosmalen

Losse nummers:

- € 5,50 per uitgave

Distributieadres:

- Henda Pennings
Vliertwijksestraat 4c
5249 RH Rosmalen

Kopijadres:

- Heemkundekring Rosmalen
Postbus 64 5240 AB Rosmalen
- g.mol@ziggo.nl

Ledenadministratie:

- Henda Pennings
Vliertwijksestraat 4c
5249RH Rosmalen

Iedere auteur draagt persoonlijke verantwoordelijkheid voor zijn of haar artikel. Niets uit deze uitgave mag worden vernoemd of afgebeeld tenzij bronvermelding plaatsvindt.

JAARGANG 22 - NUMMER 4 DECEMBER 2012

Inhoudsopgave	Pagina
<i>Redactie</i> Voorwoord	2
<i>Henk de Werd</i> Rachel (Chellie) en Christina (Stientje) Ensel	2
<i>Theo van Helvoort</i> THUIS TIJDENS DE OORLOG	9
VOORWOORD	9
INLEIDING	9
DEEL I ONS THUIS	10
HET RIJKE ROOMSE LEVEN	10
SCHOOLTijd	12
ONZE DAGELIJKSE LEEFOMSTANDIGHEDEN	13
ONS GEZIN	14
ONZE FAMILIE	14
ONZE BUURT	15
DEEL II DE OORLOG	16
BEGINJAREN VAN DE OORLOG	16
HET JAAR 1944	18
EERSTE DUITSE INKWARTIERING	19
17 SEPTEMBER 1944	21
TWEDE DUITSE INKWARTIERING	22
DE EVACUATIE	22
DE BEVRIJDING	23
WEER NAAR HUIS, NAJAAR 1944	24
HET VOORJAAR van 1945	27
JAREN NA DE OORLOG	29
NABESCHOUWING	30
Kaartje Maliskamp	28
Heemkundekring Rosmalen dankt zijn sponsors	32

Foto omslag:

Gezicht op Rosmalen met Lambertuskerk, gezien vanuit het noordoosten. Aquarel uit 1815, gemaakt door een zekere P. Testas en ondergebracht in de Brabant-Collectie van de Universiteit van Tilburg.

P. Testas is Mr. Pieter Testas (1799 – 1866) of diens vader Mr. Pieter Hendrik Testas (1761 – 1819), beiden uit Amsterdam. Laatstgenoemde was getrouwd met een dochter van de Rosmalense dorpssecretaris Johan Adriaan Esser. Deze familierelatie verklaart het bestaan van een aantal vroeg 19e-eeuwse aquarellen van Rosmalen van de hand van Testas, aanwezig in de Brabant-Collectie

Voorwoord

Voorwoord

In de voorbije maanden kregen we toevallig twee uitvoerige verhalen over de Tweede Wereldoorlog in Rosmalen aangeboden. Dat waren beide zeer lezenswaardige artikelen. Henk de Werd vertelt uitgebreid over de Joodse familie Ensel, die een aantal jaren in Hintham woonde en helaas omgebracht is in een concentratiekamp. Goed dat dit trieste verhaal nog eens uitvoerig belicht wordt. Theo van Helvoort schreef op verzoek van zijn familie over zijn kinderjaren in Maliskamp en daarin speelde de oorlog een grote rol. Toevallig kregen wij “lucht” van dit fraai verzorgde boekwerkje. Er volgde overleg met Theo en het bestuur van onze heemkundekring. We besloten het verhaal van Theo integraal over te nemen. Consequentie van deze keuze is wel dat daardoor andere inzendingen en vaste rubrieken op de plank blijven liggen, maar volgens ons weegt dat niet op tegen de kwaliteit van dit nummer. Wij wensen u veel leesgenoegen!

De redactie.

Rachel (Chellie) en Christina (Stientje) Ensel

Henk de Werd

Inleiding

Rachel en Christina Ensel.... Twee dochters van Bram Ensel, die zich in 1931 vestigde aan de Graafsebaan, destijds ook wel Rijksweg of Rijksweg naar Nijmegen genoemd, te Hintham-Rosmalen. In een oud telefoonboek uit 1939, dat, als ik me niet vergis, door J. Wijns, in leven directeur van het postkantoor van Rosmalen, aan de Heemkundekring Rosmalen werd geschonken, kom je zijn naam tegen.

Bram Ensel was een van de weinige Rosmalenaren, die toen al telefoon had. Hij runde een slopersbedrijf.

Abraham (Bram) Ensel werd geboren te Amsterdam op 15 februari 1884. Hij huwde in 1905 met Maria Ensel, geboren te Amsterdam op 19 maart 1886 als dochter van Raphaël Ensel en Salina Behr. Bram en Maria Ensel – Ensel voelden zich als Jood niet meer veilig in het kleine Rosmalen van toen, waar iedereen iedereen kende. Het gevoel van onveiligheid zal zeker ook beïnvloed zijn door het feit, dat er in Hintham nogal wat aanhangers van de NSB zaten. Eind 1940 verlieten zij daarom met hun twee jongste en nog thuiswonende kinderen Rachel en Christina Rosmalen en keerden terug naar Amsterdam.

In 1943 werden Bram en Maria Ensel en hun dochter Christina opgepakt. Eerder was dit reeds gebeurd met hun nog thuiswonende dochter Rachel. Via Westerbork werden ze naar het vernietigingskamp Sobibor getransporteerd. Laten we echter eerst eens kijken naar de andere kinderen van Bram en Maria Ensel – Ensel. Uit hun huwelijk werden 8 kinderen geboren. Rachel en Christina waren twee nakomertjes, geboren respectievelijk in Amsterdam en Rosmalen.

Met die 8 kinderen worden we tegelijk geconfronteerd met een verschrikkelijk drama. De gegevens komen van de internetsite: www.Joodsmonument.nl

1

David Abraham Ensel, geboren te Amsterdam op 18 juli 1905 en overleden in het concentratiekamp te Sobibor op 16 juli 1943. Hij was brandstoffenhandelaar. Hij was gehuwd met Esther Gobetz, geboren te Amsterdam op 5 juni 1906 en eveneens overleden te Sobibor op 16 juli 1943. Zij hadden twee kinderen, te weten David Abraham Ensel en Salomon Ensel, die tegelijk met hun ouders in Sobibor omkwamen op 16 juli 1943.

2

Raphaël Ensel, geboren te Amsterdam 31 maart 1908 en overleden in het concentratiekamp Auschwitz op 31 december 1942. Hij was van beroep sloper en was gehuwd met Sientje Soep, geboren te Amsterdam op 4 januari 1912 en omgekomen in Auschwitz op 21 september 1942. Zij hadden twee kinderen: Maria Ensel, op 2-jarige leeftijd omgekomen te Auschwitz op 21 september 1942 en Max Ensel. Max mocht slechts 4 maanden oud worden. Hij kwam eveneens om te Auschwitz op 22 september 1942.

3

Salomon Ensel, geboren te Amsterdam op 7 maart 1910 en overleden in het concentratiekamp Sobibor op 16 juli 1943. Hij was van beroep bloemenhandelaar en was gehuwd met Rebecca Prins, geboren te Amsterdam op 6 mei 1909 en overleden in het concentratiekamp Sobibor 16 juli 1943. Hun kind Abraham Ensel kwam eveneens om op 16 juli 1943 in Sobibor. Hij was 8 jaar oud.

4

Izaak Ensel, geboren te Amsterdam op 4 maart 1912. Hij overleed te Wiesau op 29 februari 1944. Hij was kolenhandelaar en gehuwd met Eva Schuit, geboren te Amsterdam op 8 augustus 1914 en overleden in het concentratiekamp Auschwitz op 19 november 1942. Hun kinderen waren: Abraham Ensel, op 5-jarige leeftijd overleden in Auschwitz op 19 november 1942 en Rebecca Ensel, overleden op 3-jarige leeftijd eveneens in het kamp van Auschwitz op 19 november 1943.

5

Hanna Ensel, geboren op 17 december 1913 te Amsterdam en gestorven in het concentratiekamp Sobibor op 9 juli 1943. Zij huwde met Wolf de Leon, geboren te Amsterdam op 20 april 1909 en eveneens omgekomen op 9 juli 1943 te Sobibor. Op bovengenoemde website lees ik verder: Een kind, dat nog thuis woonde, heeft de oorlog overleefd.

6

Serlina Ensel, geboren te Amsterdam op 15 december 1916 en omgekomen in het concentratiekamp Bergen Belsen op 15 januari 1945. De website vermeldt, dat

haar echtgenoot en 2 kinderen de oorlog overleefd hebben.

7

Rachel Ensel, geboren te Amsterdam in 1922.

8

Christina Ensel, geboren te Rosmalen op 28 september 1932. In 1993 besloot de gemeenteraad van Rosmalen in de Overlaet een straat te vernoemen naar Christina Ensel, die volgens Dr. Kees van den Oord, docent geschiedenis aan het Rodenborchcollege, “voor zover hem bekend het enige jonge Joodse slachtoffer uit Rosmalen was, dat in een vernietigingskamp om het leven is gebracht.” (Brabants Dagblad 29 oktober 1993. Collectie HdW). In mei 1995 werd het straatnaambord officieel onthuld.

“Rosmalen had gisteren twee mooie momenten, die de dodenherdenking extra luister bijzetten. Met de ingebruikname van de Gedachteniskapel heeft Rosmalen nu een plek om de gevallen in alle rust te herdenken. En in de Overlaet kreeg een singel de naam van het Joodse meisje Christina Ensel, dat in 1943 in het vernietigingskamp Sobibor het leven liet. Een Joods meisje uit Rosmalen. Een klein meisje van amper elf jaar. Voor haar was er geen toekomst meer. Zij kon niet in vrijheid leven.... Gistermiddag werd het straatnaambord onthuld. Dat deden burgemeester P. van der Velden van Rosmalen met mevrouw Van der Donk, die de familie Ensel gekend heeft. Christientje werd ze altijd genoemd. Een vrolijk, speels en kien meisje was het volgens de mensen die haar hebben gekend. Terwijl de zon ongestoord brandt en het straatnaambord dat de naam van Christina draagt wordt onthuld, is het meisje in de gedachten van de aanwezigen. De mensen die haar gekend hebben, de overgebleven familieleden uit Amsterdam....” (Brabants Dagblad vrijdag 5 mei 1995. Collectie HdW).

Naar school...

Rachel, roepnaam Chellie, was nog leerplichtig toen Bram Ensel in Hintham neerstreek. Dat gold in een later stadium ook voor Christina, roepnaam Stientje, die in Rosmalen werd geboren in 1932. Rosmalen had geen openbare school meer. Hintham had in die tijd

Deze foto van het voltallige gezin van Bram en Maria Ensel - Ensel (kinderen en kleinkinderen) werd gemaakt bij gelegenheid van hun 35-jarig huwelijksfeest in 1940

slechts één school voor jongens en meisjes samen, te weten de katholieke Annaschool. Op zoek naar de kinderen Ensel deed ik een duik in het oud-archief van de Annaschool, dat bij de sluiting van de school aan mij geschonken werd met de opdracht het goed te bewaren. Rosmalen had toen nog geen heemkundekring.

Die katholieke Annaschool was, geheel in de geest van die tijd, gebonden aan het Onderwijs Reglement van het bisdom 's-Hertogenbosch voor "Roomsche Katholiek Bijzonder Lager, Uitgebreid Lager en Buitengewoon Lager onderwijs", dus voor de gewone lagere scholen, de ULO-scholen en de BLO-scholen.

Dat reglement dateerde van 25 april 1931. Mgr. A.F. Diepen was toen bisschop. In het hoofdstukje "Bepalingen over de Leerlingen" lees ik bij Artikel 62: Behoudens het bepaalde bij art. 106 der L.O.-wet 1920 mogen op de R.K. Scholen voor L.O en U.L.O. in ons Bisdom geen niet-katholieke kinderen worden toegelaten, zonder uitdrukkelijk verlof telkens daarvoor bij Ons aan te vragen."

Deze kinderen zouden dan ook gehouden zijn aan het kledingvoorschrift van artikel 59: "Zeer streng eischen Wij, dat de meisjes aan onze katholieke scholen niet verschijnen dan met lange niet doorschijnende kousen en in een costuum ahangend tot over de knieën, geslo-

ten tot aan den hals en de armen, minstens tot en met den elleboog bedekkend. Ook de jongens zullen ter school komen in gesloten kostuums met kousen en de bovenbenen tenminste tot op de knieën bedekt."

Het onderwijsreglement uit 1931 van het bisdom 's-Hertogenbosch. Uit: Oud-archief Annaschool. Rosmalencollectie Henk de Werd.

Over een verzoekschrift aan de bisschoppelijke inspecteur heb ik niets terug kunnen vinden. Wel vond ik de namen van Rachel (Chellie) en Christina (Stientje)

Ensel terug in de zeer uitgebreid aangelegde en bewaarde schriften "statistieken en rapportcijfers". Chellie en Stientje Ensel gingen dus in Hintham naar de

lagere school, naar de katholieke Annaschool. In de archieven van die school kwam ik niet alleen hun namen en klasgenoten tegen, maar ook hun in- en uitschrijvingen, hun rapportcijfers en van Chellie nog wat informatie over haar bewijs van inenting tegen de pokken. Vanwege hun Joodse achtergrond hoefden ze de (katholieke) godsdienstlessen in de Annaschool niet te volgen.

Met deze boven water gekomen info krijgen zowel Chellie als Stientje een nog beter gezicht.

Rachel (Chellie) Ensel

Rachel, roepnaam Chellie, Ensel was de oudere zus van Christina Ensel, naar wie in Rosmalen een straatnaam is vernoemd. Rachel Ensel werd geboren op 21 mei 1922 te Amsterdam, aldus het vaccinatieboek van de Annaschool. Op de eerder reeds genoemde website lees ik echter 31 mei 1922 als geboortedatum. In 1931 vestigden haar ouders zich te Rosmalen aan de Graafsebaan, in de parochie van de H. Moeder Anna. Bram Ensel, haar vader, begon hier een handel in sloopmaterialen.

De niet katholieke Rachel werd ingeschreven op de katholieke parochieschool van Hintham: de Annaschool. Ze was als Joods meisje vrijgesteld van de godsdienstlessen en de voorbereidingen op het Vormsel en de Plechtige H. Communie. Ook aantekeningen met

betrekking tot het kerkbezoek en het niet gekend hebben van de catechismus waren voor haar niet van toepassing.

De inschrijvingsdatum 28 oktober 1931 vond ik terug in het “vaccinatieboek van de R.K. Bijzondere School te Hintham”, waarin ook de gegevens van het zogenaamde pokkenbriefje werden genoteerd. Het inentingsbewijs tegen de pokken van Rachel Ensel dateerde van 20 oktober 1923 en was ondertekend door B. Trompetter te Amsterdam.

Rachel, roepnaam Chellie, stroomde in de derde klas in. Dat was midden in het schooljaar, dat destijds nog liep van 1 april – 1 april. Ze kreeg dat schooljaar nog twee rapporten.

Laten we haar rapporten nader bekijken.

Klas	Leejaar	Getrag	Uver	Beleefdheid	Orde	Netheid	H. Mis	Catechismus	Godsdienst	Lezen	Schrijven	Taal	Rekenen
3	1931-1932	6 8	8 8		5 7	---	---	---	---	9 9	7 7	9 9	8 9
4	1932-1933	6 7 7	8 6 8		7 6 6	---	---	---	---	7 8 8	5 5 6	8 8 7	7 8 6
5	1933-1934	6 5 6	7 6 7		6 4 6	---	---	---	---	8 8 8	7 7 7	7 6 8	6 4 6
6	1934-1935	5 5 6	6 7 7	9 9 9	7 8 8	---	---	---	---	7 7 7	7 8 8	8 8 8	4 5 7
7	1935-1936	6 5 7	7 7 8	8 8 8	8 8 8	---	---	---	---	8 8	- 8 9	- 9 7	- 7 8

Klas	Aardrijkskunde	Vaderl. Geschiedenis	Natuurkunde	Tekenen	Handvaardigheid
3 vervolg	7 7	7 8	6 6		
4 vervolg	8 6 6	4 4 6	6 6 7	6 4 5	4 6 5
5 vervolg	6 4 5	8 8 8	8 7 6	5 6 5	2 3 5
6 vervolg	4 7 5	7 6 6	6 6 6	6 7 7	6 7 6
7 vervolg	8 9	- 7 10		- 7 -	4 4 5

Onder handvaardigheid moeten we handwerken verstaan. Dit vak werd alleen aan de meisjes gegeven. Handvaardigheid in de vorm van handenarbeid voor de jongens werd niet gegeven.

In het zevende leerjaar heeft Chellie Ensel nog een tijdje Franse les gehad. Ze had daarvoor het cijfer 8 op haar rapport.

Volgnummer.	NAMEN EN VOORNAMEN van Onderwijzers, Onderwijzeressen en leerlingen, die tot de school zijn toegelaten.	DAGTEEKENING VAN			
		hunne Geboorte.	hunne toelating tot de School	de inenting verricht op de verklaring Model n ^o . 4a of n ^o . 4.	de verklaring Model no 5.
1.	2.	3.	4.	5.	6.
34	Christ. Maria J. M.	25 Febr. 1921	10 Sept. 1931		5 April 1932
35	Ensel, Rachel	21 Mei 1922	20 Oct. 1931		20 Oct. 1932
36	Hendric, Joh. Maria J. M.	13 Sept. 1924	2 Nov. 1931		27 April 1932
37	Marja Joh. J. M.	4 Sept. 1925	2 .. 1931		27 .. 1932
38	Welf van, Franc. Wm.	18 Jan. 1924	20 .. 1931		
39	.. Louis F. M.	10 Jan. 1926	20 .. 1931		8 Sept. 1932
40	Brigitte, Albertus	11 Jan. 1920	21 Oct. 1931		geen publicatie
41	Kardiner van, Moeder	1 Febr. 1921	21 .. 1931		24 Sept. 1932

Aldus opgemaakt door het hoofd der school te Hintham, den 3^{en} Januari 1932

Gedeelte uit het vaccinatieboek van de Annaschool te Hintham. Zie bij nr. 35. Oud-archief Annaschool. Collectie: Henk de Werd.

Getrag	Uver	Beleefdheid	Orde	Netheid	H. Mis	Catechismus	Godsdienst	Lezen	Schrijven	Taal	Rekenen	Aardrijkskunde	Vaderl. Geschiedenis	Natuurkunde	Tekenen	Handvaardigheid
6 7 7	8 6 8	5 7	---	---	---	---	---	9 9	7 7	9 9	8 9					
6 5 6	7 6 7	6 4 6	---	---	---	---	---	8 8 8	7 7 7	7 6 8	6 4 6					
5 5 6	6 7 7	9 9 9	7 8 8	---	---	---	---	7 7 7	7 8 8	8 8 8	4 5 7					
6 5 7	7 7 8	8 8 8	8 8 8	---	---	---	---	8 8	- 8 9	- 9 7	- 7 8					

Rapport van Chellie Ensel, ingestroomde leerling van de derde klas. Schooljaar 1931-1932. Om redenen van privacy zijn de namen van de klasgenoten weggelaten. Oud-archief Annaschool. Collectie: Henk de Werd

Na 7 leerjaren was Rachel Ensel leerplichtvrij. Ze verliet de Annaschool en werd per 31 maart 1936 (einde van het schooljaar) uitgeschreven. Bij haar laatste rapport werd geschreven: “Weg. Beroepskeuze.”

Zoals boven reeds werd geschreven verliet de familie

Op woensdag 11 november 1942, omstreeks 16.30 uur, deed de Sicherheitspolizei o.l.v. Willy Lages een inval in de Hollandia fabrieken. Alle uitgangen werden afgezet en de Joodse medewerkers van het bedrijf werden 's avonds weggevoerd." Rachel Ensel werd slechts 20 jaar oud. Een mooie foto van haar is op de website te bekijken.

Christina (Stientje) Ensel

Christina Ensel werd geboren op 28 september 1932 te Rosmalen als nakomertje en achtste kind van Abrakam en Maria Ensel - Ensel. Op 1 april 1939 ging ze naar de eerste klas van de Annaschool in Hintham. Het schooljaar liep in die tijd nog van 1 april – 1 april. Haar inschrijvingsbericht komen we tegen in het oude vaccinatieboek van de Annaschool en in "statistiek 1938; 1939".

In het tweede leerjaar kreeg Stientje Ensel slechts 1 rapport. Ze verliet de school per 1 december 1940. Bij godsdienst werden per abuis de cijfers van lezen ingeschreven. Dat heb ik in dit overzicht weggelaten.

Christina Ensel.

De klasgenoten van Stientje Ensel in klas 1 en 2 op de Annaschool: Elly van Pinksteren, Joke van Dijk, Ria Coojmans, Annie Verhoeven, Theodoor v.d. Voort, Ria Huijsmans, José v.d. Dungen, Riet Nuyten, Tonny van Osch, Alie Hoegen Dijkhof, Jo Ge-

Rapportcijfers van Christina Ensel:

Jaar	Klas	Godrag	IJver	Beleefdheid	Orde	Godsdienst	Lezen	Schrijven	Rekenen	Taal	Zingen	Tekenen	Handwerken	over.
1939	1	677	676	676	---	487	454	456	455	444	455	455		
1940	2	7	7	8	7	8	6	6	7	7	6	4		

vers, Mien Gevers, Annemie Teulings, Mien Kemps, Jo Verstappen, Thea Kwik, Anneke de Wit, Joke Dielissen, Mien van Zandvoort, Wiesje Nabbe, Nelly van Nuenen, Betsy Schonenberg, Hans Wap, Th. Abelen, Piet Moerman, Lamb. v.d. Plas, Mart. Gloudemans, Jopie Hoedemakers, Leo v.d. Plas, Wim van Roosmalen, Johnny Kanders, Wimmy Kanders, Bertus Pennings,

Volgnummer.	NAMEN EN VOORNAMEN		DAGTEKENING VAN			
	van Ouderjaren, Ouderjaren en leerlingen, die tot de school zijn toegelaten.		Numm. Ooboorste.	Numm. toelating tot de School	de toelating vermeld op de vacatiedaag 19. 4. 4. 4.	de verklaring Model no 2.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	
1939						
1	Behre, Aescoria	Joppe	28 Oct 1931	31 Jan 39		ge. verbl.
2	Behre, Abram	Annemie	30 April 1920	1 Feb 39		
3	Florus	Anna	5 April 1920	1		
4	Elly	Stientje	11 Aug 1919	1		
5	Elly	Stientje	7 Sept 1928	1		
6	Annemie	Annemie	16 April 1928	6		
7	Annemie	Annemie	12 Nov 1928	6		
8	Annemie	Annemie	7 Juli 1928	6		17 dec 1939
9	Annemie	Annemie	1 Juli 1928	6		ge. verbl.
10	Annemie	Annemie	1 Juli 1928	6		
11	Annemie	Annemie	6 Oct 1919	20		
12	Annemie	Annemie	15 Juli 1926	20		
13	Annemie	Annemie	1 April 1926	1 April		
14	Annemie	Annemie	20 Aug 1926			
15	Annemie	Annemie	19 Juli 1926			
16	Annemie	Annemie	10 April 1926			
17	Annemie	Annemie	10 April 1926			
18	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
19	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
20	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
21	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
22	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
23	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
24	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
25	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
26	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
27	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
28	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
29	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			
30	Annemie	Annemie	1 Oct 1926			

Vaccinatieboek 1939. Zie nr 16.

Statistiek 1938; 1939

1 April 1939

Elly van Pinksteren
Joke van Dijk
Ria Coojmans
Annie Verhoeven
Theodoor v.d. Voort
Ria Huijsmans
José v.d. Dungen
Riet Nuyten
Tonny van Osch
Alie Hoegen Dijkhof
Jo Gevers
Mien Gevers
Annemie Teulings
Mien Kemps
Jo Verstappen
Thea Kwik
Anneke de Wit
Joke Dielissen
Mien van Zandvoort
Wiesje Nabbe
Nelly van Nuenen
Betsy Schonenberg
Hans Wap
Th. Abelen
Piet Moerman
Lamb. v.d. Plas
Mart. Gloudemans
Jopie Hoedemakers
Leo v.d. Plas
Wim van Roosmalen
Johnny Kanders
Wimmy Kanders
Bertus Pennings

1. Ria Coojmans
2. Joke van Dijk
3. Elly van Pinksteren
4. Annie Verhoeven
5. Theodoor v.d. Voort
6. Ria Huijsmans
7. José v.d. Dungen
8. Riet Nuyten
9. Tonny van Osch
10. Alie Hoegen Dijkhof
11. Jo Gevers
12. Mien Gevers
13. Annemie Teulings
14. Mien Kemps
15. Jo Verstappen
16. Thea Kwik
17. Anneke de Wit
18. Joke Dielissen
19. Mien van Zandvoort
20. Wiesje Nabbe
21. Nelly van Nuenen
22. Betsy Schonenberg
23. Hans Wap
24. Th. Abelen
25. Piet Moerman
26. Lamb. v.d. Plas
27. Mart. Gloudemans
28. Jopie Hoedemakers
29. Leo v.d. Plas
30. Wim van Roosmalen
31. Johnny Kanders
32. Wimmy Kanders
33. Bertus Pennings

1. Ria Coojmans
2. Joke van Dijk
3. Elly van Pinksteren
4. Annie Verhoeven
5. Theodoor v.d. Voort
6. Ria Huijsmans
7. José v.d. Dungen
8. Riet Nuyten
9. Tonny van Osch
10. Alie Hoegen Dijkhof
11. Jo Gevers
12. Mien Gevers
13. Annemie Teulings
14. Mien Kemps
15. Jo Verstappen
16. Thea Kwik
17. Anneke de Wit
18. Joke Dielissen
19. Mien van Zandvoort
20. Wiesje Nabbe
21. Nelly van Nuenen
22. Betsy Schonenberg
23. Hans Wap
24. Th. Abelen
25. Piet Moerman
26. Lamb. v.d. Plas
27. Mart. Gloudemans
28. Jopie Hoedemakers
29. Leo v.d. Plas
30. Wim van Roosmalen
31. Johnny Kanders
32. Wimmy Kanders
33. Bertus Pennings

Statistiek 1938; 1939. Rechtsboven nr. 3 bij pijltje.

Huib Peynenburg, Willy Majoor, Frans Coolen, Piet de Wit, Alex Derksen, Frans van Hoek, Louis Stroucken, Pietje Maas, Theo Heijmans, Jozef Rood, Jan Huijsmans, Rinus Minkels, Frans v.d. Ven, Johan

THUIS TIJDENS DE OORLOG

Theo van Helvoort

VOORWOORD

Vandaag is het 11 mei 2008, nog vroeg in de morgen. Het is eerste pinksterdag. Sjors, onze oudste kleinzoon, wordt vandaag 12 jaar. En ik ben enkele dagen geleden 72 geworden. Het was de trouwdag van onze ouders, getrouwd in 1932.

Al verschillende jaren loop ik met de gedachte rond om nog eens over de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog bij ons thuis te gaan schrijven. Ik heb van alles over de oorlog geschreven als voorzitter van de stichting Kombi in Utrecht. Bij deze stichting van kinderen van de oorlog waren alle kinderen van de oorlog welkom, ongeacht hun oorlogsachtergrond. Deze mensen gingen met elkaar in dialoog om niet alleen hun oorlogstrauma's te verwerken, maar daarna elkaar ook te begeleiden in het daaropvolgend transformatieproces. Er waren kinderen van verzetsmensen, Joodse onderduikkinderen, burgeroorlogsgetroffenen, kinderen van ouders, die in de Jappenkampen in voormalig Nederlands Oost-Indië hadden gevangen gezeten. Maar er waren ook kinderen van Duitse militairen en kinderen van NSB-ouders. Vooral bij de kinderen van deze laatste twee groepen heb ik gezien dat geen enkel kind verantwoordelijk kan worden gesteld voor de daden, het gedrag van haar of zijn ouders. Kinderen zijn onschuldig en mogen niet schuldig worden verklaard, omdat hun ouders ergens aan schuldig waren. Bij Kombi heb ik leren zien hoe de jeugd van duizenden kinderen in Europa en in Azië werd beschadigd of kapot gemaakt als gevolg van oorlogsgeweld. Over de traumaverwerking van de kinderen van de oorlog bij de stichting Kombi en mijn eigen verwerking met het daaropvolgend transformatieproces naar een spirituele ontwikkeling, heb ik mijn doctoraalscriptie aan de theologische faculteit in Tilburg geschreven met als titel "Heb het kind van uw vijand Lief". Deze faculteit is nu "Faculteit voor Theologie en Religiewetenschappen" van de Universiteit van Tilburg.

Maar nog nooit heb ik iets geschreven over 'thuis en de

oorlog'. Ik heb er wel dikwijls over nagedacht en ben er ook een paar keer aan begonnen, maar nooit verder gekomen dan een paar regeltjes. Misschien had het wel met een soort terughoudendheid te maken. Uit zelfbescherming wellicht ook, omdat ik veel denk- en doe-werk heb moeten verrichten om te leren de gebeurtenissen en de ervaringen uit de oorlog een plaats te kunnen geven.

Hoe verder mijn negatieve ervaringen van de oorlog naar de achtergrond gingen verdwijnen, hoe gemakkelijker het werd om er over te praten zonder de pijn nog te voelen. Maar pijnplekken blijven er nog altijd. Bij sommige gebeurtenissen worden oude littekens weer opengereten en dat blijft misschien wel altijd zo. Maar er is goed mee te leven.

Omdat die pijnlijke ervaringen minder werden, was het wellicht gemakkelijker om in te gaan op de vraag van mijn zus Maria, geboren in 1948, om de verhalen over de oorlog eens op te gaan schrijven.

INLEIDING

Natuurlijk heb ik me afgevraagd of het op papier zetten van de gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren bij ons thuis enig nut heeft. Toen ik hier over nadacht, kwam ik tot de conclusie dat het goed zou zijn voor mezelf. Door het opschrijven van die gebeurtenissen tijdens de oorlog, zou ik, zo schatte ik in, alles nog eens opnieuw moeten 'doorleven'. Ik ben er van overtuigd, dat dit zeker een therapeutisch effect zal hebben. En gezien de vraag van mijn zus Maria, lijkt het interessant te zijn voor de kinderen van ons gezin die na de oorlog zijn geboren. En naar ik hoop zal het ook interessant kunnen zijn voor de kleinkinderen en achterkleinkinderen van ons gezin van toen. Ze zouden op deze manier een indruk kunnen krijgen van het leven toen en hoe de Tweede Wereldoorlog in een groot Brabants katholiek boerengezin zoals het onze werd beleefd.

Er zijn verschillende boeken over de oorlog in Rosmalen en omgeving in de loop van de tijd geschreven. Ik zal daar geen nieuw historisch document aan toevoegen. Het gaat mij erom mijn persoonlijke beleving van

de oorlog op papier te zetten. Feiten zijn daarbij belangrijk, maar zeker ook de gevoelens, de gedachten, de beleving van bepaalde ervaringen. Hierbij heb ik me gerealiseerd dat het denken over cultuur, maatschappij en religie van voor en in de oorlog wezenlijk verschilt van dit denken van na de oorlog. Daarom wil ik nadrukkelijk vermelden dat ik niemand, maar dan ook niemand, verwijten wil maken over hun manier van denken en doen van toen. Zeker onze ouders niet. Steeds meer besef ik hoe moeilijk het voor hun moet zijn geweest om zichzelf en ons door die oorlog heen te loodsen. We hadden altijd eten en onderdak, hoe schamel dan ook.

Onvoorstelbaar spannend moet het voor hun geweest zijn om de boerderij bij de evacuatie achter te laten en dan maar af te moeten wachten wat er van over was, als ze terug zouden komen. Onvoorstelbaar lijkt het misschien voor de jonge mensen van nu dat een ander groot Brabants katholiek boerengezin, ons gezin opnam tijdens die evacuatie. Alle eten werd samen gedeeld. Er werd gedeeld wat er was. Over vergoedingen of iets dergelijks heb ik nooit horen spreken.

Hetgeen ik ga opschrijven, zijn niet alleen herinneringen en indrukken van mijzelf, maar ook zijn er gebeurtenissen die ik wel heb meegemaakt, maar later pas duidelijk werden of duidelijk werden gemaakt. En er zijn gebeurtenissen die later pas werden verteld. Dit loopt soms wat door elkaar.

In de tekst zal ik vaak het woord 'wij' gebruiken. Ik wil daarmee aangeven 'de grotere kinderen', meestal Jan, Truus, Mien, Stef en ik. Chris en Herman zijn wel van vóór de oorlog, maar waren nog klein. Claartje en Piet werden in de oorlog geboren en Wim, Maria en Tonny na de oorlog. Welke gedachten hebben zij over de oorlog die ze zelf niet hebben beleefd, maar wel hebben 'beleefd' van horen vertellen?

Tijdens het schrijven werd het me steeds duidelijker dat ik de gebeurtenissen tijdens de oorlog bij ons thuis niet los kon zien van de tijd, de cultuur en de godsdienst van toen. Daarom heb ik het geheel in twee stukken gedeeld. In het eerste deel gaat het over ONS THUIS, en in het tweede deel over DE OORLOG.

DEEL I ONS THUIS

HET RIJKE ROOMSE LEVEN

Het gehele denken en doen in die tijd was verweven met de godsdienst. Het gehele leven werd er door gedomineerd. De pastoor werd gezien als de zegsman van een God die over alle facetten van het leven besliste en waar niet aan was te ontkomen. Om dit een beetje duidelijker te maken, zal ik beginnen met het plaatsen van een brief die de jongste zus van mijn vader die in het klooster was, schreef bij mijn geboorte in mei 1936.

Schijndel, 15 Mei 1936

Gelukkige Broer en Zus,

J.M. Schijndel 15 Mei '36

Gelukkige Broer en Zus,

Wat was ik blij deze week met Uw brief. Alweer een Engeltje erbij. Van harte gefeliciteerd met de vrienden spruit. Het schijnt dat O.P. Heer te de grote genade van een rijkdom kinderzegen wil aken. De grootste wellicht die G. over Uw huuslike kant afbreken. Katen te samen O.P. Heer dan bedanken voor zijn geschenk en vertus ok weer minne krecht vragen voor de kleine Theo op te worden. Zoals God it van te vraagt. Want immers het meer kinderen er komen, hoe groter de verantwoordelijkheid van de Ouders wordt. En t is in deze syden waar-

Wat was ik blij deze week met Uw brief. Alweer een

Engeltje erbij. Van harte gefeliciteerd met de vierde spruit. Het schijnt dat O.L. Heer U de grote genade van een rijken kinderzegen wil schenken, de grootste wellicht die Ge over Uw huwelijk kunt aftrekken. Laten we samen O.L. Heer dan bedanken voor zijn geschenk en tevens ook weer nieuwe kracht vragen om de kleine Theo op te voeden zoals God 't van U vraagt. Want immers hoe meer kinderen er komen, hoe groter de verantwoordelijkheid van de Ouders wordt. En 't is in deze tijden waarlijk een hele zorg om de kinderen en braaf te houden en er plezier van te beleven. Ik voor mij bid, dat Theo en ook Jan beiden eens heilige priesters mogen worden, dat heb ik voor Wim Tibosch ook altijd gevraagd en 't schijnt er waarlijk al van te komen. Maar ik ben met mijn gedachten wel ver vooruit.

Dat 't druk zal worden in huis, is te begrijpen, en als Mien nu nog mee aan het rondmarcheren gaat, hebt Ge onderhand een kindermeid nodig. Stuur ze maar gauw naar de bewaarschool, alle drie, als die klaar is. 't Is nu wel om te belopen, en daar zijn ze goed besteed.

Ik sta hier op 't ogenblik voor mijn vijf en vijftig kleuters te schrijven, die mogelijk braver zijn als de drie bengeltjes van Helvoort. De twee andere Zusjes zullen ook wel geschreven hebben, zeker.

Nog pas hoorde ik van een Zuster uit Bakel dat Zuster Lucia als volgende ...in de retraite gaat in Wijbosch. Ze zal wel niet in Schijndel komen, maar in Augustus zien we elkaar toch weer vanwege 't Eeuwfeest.

Verleden Maandag zijn Moeder Christine en Zuster Modesta uit Curacao overgekomen. Moeder komt als afgevaardigde van de Missie om 't eeuwfeest mee te vieren, dus die heeft nu nog een mooie vakantie.

Dat had Moeder 16 jaar geleden niet gedacht, dat ze nog ooit in Schijndel zou komen.

Nu beste Broer en Zus de groeten aan Broer Jan en de kleintjes vooral met Theo, stel 't er maar goed mee, hoor.

Ontvang de hartelijke groeten van de Zeereerw. Overste Moeder Elise en alle zusters ook van Mien maar vooral van mij die blijft in Jezus en met Maria.

Uw liefh. Zus

Zr. Ma. Josephina

Het waren de hoogtijdagen van het Rijke Roomse Leven in Brabant. Bijna uit elk gezin gingen kinderen

naar het klooster of werden jongens priester. Zo waren er nog twee zussen van vader meer in het klooster. Ook uit vier andere gezinnen uit onze buurt was er een dochter in het klooster. Volgzaamheid en gehoorzaamheid waren deugden die hoog werden gewaardeerd. Over het algemeen was er weinig protest van mensen. Veel werd gezien als de wil van God en daar viel niet aan te tornen. God had het zo bepaald, dus moest het zo gebeuren. De mens wikt, maar God beschikt, was een veel gehoord gezegde.

De andere kant van de medaille was dat heel veel zaken niet bespreekbaar waren en sommige onderwerpen mochten zelfs niet worden aangeroerd. Het grootste taboe lag volgens mij op het praten over seksualiteit. Er werd niet eens aan gedacht om te praten over onderwerpen als menstruatie, zwangerschappen en geboorten van zowel mensen als van dieren. Het werk van de stier, de hengst en de varkensbeer werd angstvallig verborgen gehouden. De vroedvrouw bracht de kindertjes en de kalfjes werden gebracht door de kalverkoopman, die ze, hoe onbegrijpelijk ook, later weer kwam terugkopen.

En toch heb ik nog steeds de indruk dat de mensen van toen gelukkig waren met deze gang van zaken.

Het was bij ons thuis de gewoonte dat kinderen, nadat ze de eerste communie hadden gedaan, 's morgens mee naar de kerk gingen. De mis begon 's morgens om zeven uur of soms om half acht. Het was twintig minuten lopen van thuis naar de kerk, dus we waren al vroeg op. Op zondag gingen de grotere kinderen naar twee missen en 's middags naar het lof. Elke avond werd het 'Rozenhoedje' en het avondgebed gebeden. Ook voor en na de maaltijd was er een gebed. Misschien was het wel meer gewoonte dan eerbied. En als kind van 7 of 8 jaar oud snapte je er helemaal niet zo veel van wat dit allemaal te betekenen had en waar het allemaal voor nodig was. De missen in de kerk duurden lang en je zat gewoon te wachten tot het was afgelopen. Het zal daarom ook niet verwonderen dat er tijdens het bidden door de kinderen nog wel eens werd 'gegekt en geklierd'. Op een avond was ik ook niet heel eerbiedig het avondgebed aan het meebidden, we zaten op onze knieën, toen er plotseling een brandend kaarsje omviel en het kleedje waar het kaarsje opstond,

in brand vloog. Moeder doofde snel het brandje, maar ik hield er wel een schuldgevoel aan over, zoiets als zie je wel, 'God straft onmiddellijk'.

Een van de hoogtepunten in onze jeugd op religieus gebied was de eerste communie. Je mocht dan voor de eerste keer mee naar de communiebank om een hostie te ontvangen. Maar veel belangrijker was het natuurlijk dat je de feesteling was en er ooms en tantes kwamen die cadeautjes meebrachten. Ik had pech. Op 3 juni 1943 deed ik mijn eerste communie en het stond zowat de gehele dag te regenen. Er kwam weinig familie.

De voorbereidingen voor de communie waren gedaan op school, dus door de zusters van het klooster. Daar is me van bij gebleven dat er werd verteld over goed en kwaad en dus moesten we ook leren biechten. Want door de biecht konden de zonden vergeven worden. En mensen die groot kwaad hadden gedaan en niet gingen biechten, zouden later voor eeuwig in hel moeten branden. En welke mensen deden er groot kwaad? Voor ons werd de Duitse bezetter de verpersoonlijking van het ultieme kwaad.

Toen er tijdens onze bevrijding een zwaargewonde Duitse militair overleed zonder dat hij had kunnen biechten, kwam deze voorbereiding op de eerste communie weer bij mij terug. Dit heeft me nog lang bezighouden.

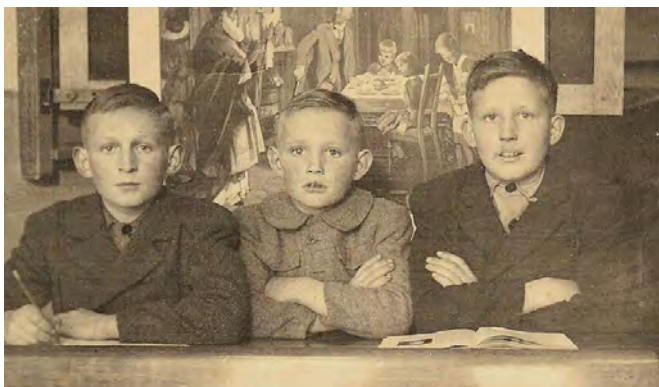
De volgende stap in mijn religieuze ontwikkeling was het misdienaarschap. Dat was ook meer uit gewoonte dan een eigen vrije keuze, het hoorde zo. Maar ik kan zeggen dat ik daar geen hekel aan had. Je was ergens mee bezig, je had meer afleiding en dan schoot de tijd toch wat sneller op.

SCHOOLTijd

In 1935 was de Bernadettekerk in Maliskamp in gebruik genomen en enkele jaren later het klooster met een meisjesschool en een kleuterschool voor meisjes en jongens. Ik kon in 1941 naar de kleuterschool in Maliskamp.

Na de kleuterschool zouden we eigenlijk naar de jongensschool in Rosmalen gaan. Of het met de oorlog te maken had, weet ik niet, maar er was intussen besloten dat de jongens de eerste twee jaar van de lagere school

ook op de meisjesschool mochten blijven. Er hangt me iets bij dat er toen al plannen waren om ook met een jongensschool in Maliskamp te beginnen. Onze Jan was drie jaar ouder dan ik en die zat op de jongensschool in Rosmalen.

Theo, Herman en Stef

Pastoor Schoenmakers, de bouwpastoor van de Bernadettekerk, schijnt zich niet zo goed thuis gevoeld te hebben bij de eenvoudige Maliskampse mensen en ging weg. In augustus 1944 werd de nieuwe pastoor ingehaald, Pastoor van den Biggelaar. Ik was als misdienaar bij de inhuldiging aanwezig. Deze pastoor speelde tijdens zijn aanwezigheid in Maliskamp een dominante rol, niet alleen op kerkelijk gebied maar ook op het maatschappelijke terrein. Hij ontwikkelde het plan verder om een eigen jongensschool op te zetten. Het parochiezaaltje achter de kerk, grenzend aan de sacristie, kon worden ingericht voor de leerlingen die de eerste jaren van de lagere school op de meisjesschool bij de zusters onderwijs hadden gehad. De school begon met de lagere klassen en er kwam elk jaar een eerste klas bij. Om ruimte te kunnen bieden aan de nieuwe klassen moest de school worden uitgebreid. Er werd op het bestaande lokaal en boven de sacristie een verdieping opgebouwd zodat er twee lokalen bij kwamen. Toen ik in 1949 de school verliet, waren de drie lokalen in gebruik. Deze uitbreiding van het gebouw is tot op heden goed te zien.

In het voorjaar van 1945, toen het oorlogsgeweld in onze omgeving geweken was, gingen we weer naar school. Maar er waren geen kolen om de kachel te sto-

ken. Enkele grotere jongens moesten regelmatig in het bos naast de school, waar later de nieuwe jongensschool gebouwd zou worden, hout gaan sprokkelen om de kachel te kunnen stoken. Dat hout was vaak nog nat en gaf daarom nogal wat rookontwikkeling. Tijdens de pauzes speelden we op de onverharde plek voor de school, waar nu de pad naar het kerkhof ligt. In de winter vol modder, in de zomer vol stof. De omstandigheden waren niet ideaal en hadden zeker invloed op onze leerresultaten.

ONZE DAGELIJKSE LEEFOMSTANDIGHEDEN

Wonen, eten en drinken, slapen

Het toenmalige gehucht, parochie Maliskamp, werd doorsneden door de Rijksweg Den Bosch-Nijmegen, de huidige A59. Wij woonde ten zuiden van deze weg. Een straatnaam was er niet. Nu is dit de Maliskampsestraat. We woonden in wijk 'C' van de gemeente Rosmalen op nummer C 36. Ons huis was een oude boerderij met een 'stroje' dak. Verder stond er een schuur en twee kippenhokken, de rooi en witte 'hennekooi' genoemd. Het huis met stal en een ruimte voor graanopslag stond met de achterkant aan de straat, die nog onverhard was. Voor het huis hadden we een boomgaard, waar ook wat groenten werden verbouwd.

Onze boerderij zag er ongeveer zo uit

Als we 's morgens terug waren uit de kerk, gingen we ontbijten en daarna naar school. 's Middags aten we de warme maaltijd, om vier uur een broodmaaltijd en 's avonds voor we naar bed gingen meestal een bord pap.

Voor de volwassenen en ook als wij niet naar school waren, was er 's morgens om negen uur een eenvoudige broodmaaltijd. We dronken of koffie met veel melk of thee met melk, met in het eerste kopje een schepje suiker.

Op zondag gingen we in ons zondagspak naar de kerk en hadden we schoenen aan. Door de week droegen we

Onze Jan andere, oudere kleren en liepen we op klompen, zowel thuis als naar school. Jan en ik sliepen eerst op de open zolder. Later toen er meer kinderen boven moesten gaan slapen, werden daar enkele kamers getimmerd. We sliepen altijd met tweeën in één bed. Vader en moeder sliepen beneden.

Wij en alle buurtbewoners leefden heel eenvoudig en sober. Het verschil met de stad moet groot geweest zijn. Er was geen elektriciteit, geen waterleiding, geen gas. We hadden een olielamp als verlichting, soms ook een gaslamp, water werd uit de put en de pomp gehaald en het koken gebeurde op een houtfornuis. Het brood werd door vader één keer per week zelf gebakken van eigen verbouwd en door de molenaar gemalen graan. Toen Duitse militairen op onze boerderij werden ingekwartierd, zagen wij voor het eerst dat mensen hun tanden poetsten.

ONS GEZIN

Piet van Helvoort trouwde op 11 mei 1932 met Dora Geurtsen. Ze gingen wonen op de boerderij van de ouders van vader. Uit dit huwelijk zouden 12 kinderen geboren worden, voor die tijd niet zo'n uitzondering. Moeder kwam oorspronkelijk uit de Gelderse Achterhoek. Ze had voor haar trouwen als dienstmeisje bij haar zus gewerkt, die in Middelrode woonde.

Ons gezin in 1942

Op de foto van links naar rechts: Jan, Theo, Stef, en Herman. Dan Claartje in het stoeltje, en verder naar rechts: Chris, Mien en Truus. Piet werd in 1943 geboren en Wim, Maria en Tonny na de oorlog.

Op de achtergrond is de boerderij te zien van onze buuren Smulders. Deze werd op 30 september 1944 door de geallieerden in brand geschoten en brandde tot de grond toe af.

Ons gezin in 1956.

ONZE FAMILIE

Bijna alle ooms en tantes van zowel vaders kant als moeders kant hadden een boerderij. Ome Jan, de broer van mijn vader, woonde bij ons in huis. Hij was nog niet getrouwd, toen vader de boerderij van zijn ouders overnam en bleef dus in het ouderlijk huis wonen. Hij werkte bij vader op de boerderij.

Ons moeder kwam, zoals boven al beschreven, uit de Achterhoek en haar familie kenden we nauwelijks in die tijd. Na de oorlog kwam het contact weer op gang en leerden we die familie ook kennen.

Bij de zus van ons moeder die in Middelrode woonde, had ook een broer van ons moeder gewerkt, ome Mart. Hij was na zijn trouwen in Berlicum gaan wonen. Hun kinderen waren ongeveer van onze leeftijd en we speelden regelmatig met elkaar.

Ome Jan

Ome Jan was acht jaar jonger dan vader en trouwde pas in 1946 en ging dus toen pas uit ons huis weg. Hij was in de oorlogsjaren nog vrijgezel en had niet de grote verantwoordelijkheid voor een gezin zoals vader dat had. Zijn vrienden kwamen zondagsavonds vaak bij ons thuis voordat ze uitgingen. Hij was op een gezellige manier veel met ons bezig en leerde ons om zelf pijl en boog en schietbus-

sen te maken. Hij ging nu en dan eens stropen en of vader daar zo blij mee was, weet ik niet. Ik mocht dikwijls met hem mee als hij strikken ging zetten. Hij leerde mij waar je op moest letten en hoe de strik gezet moest worden. Waarom ik mee mocht op zijn strooptochten, weet ik nog steeds niet. Ik had een goede band met ome Jan en die is tot aan zijn dood gebleven.

Eind jaren dertig hadden onze ouders de boerderij van Grarus Heijmans gekocht. Het huis waar ik nu woon.

Garus was niet getrouwd en woonde er samen met zijn zus Fina. Na de verkoop zouden ze op de boerderij mogen blijven wonen zolang ze wilden. Vader vertelde dat hij die boerderij voornamelijk had gekocht om de grond, die mooi aansloot aan grond van onze boerderij. Begin jaren veertig echter overleed Fina. Garus vertrok al na enkele maanden naar familie in Rosmalen. Het huis kwam leeg en werd verhuurd aan Arie Versteeg. Deze man was architect en zorgde er voor dat het huis enigszins kon worden opgeknapt. Arie zocht contact met de buren en Janoom zoals wij ome Jan in het dialect noemde, kreeg ook contact met Arie en ze gingen wel eens samen in de Grote Wetering vissen.

Grote Wetering

Op een mooie avond in het najaar zouden ze weer gaan vissen en onze Stef en ik mochten mee. Eerst moest er gewacht worden tot het ongeveer donker was en daarna gingen we naar de wetering samen met ome Jan en Arie. Voor ons was het een spannend avontuur. Stef en ik moesten wel weer op tijd naar huis. Of er iets werd gevangen, weet ik niet meer. In 1944 is Arie al weer vertrokken. Zijn vrouw die uit de Bossche binnenstad kwam, kon niet wennen in het afgelegen Maliskamp. In juli 1944 trouwde Marinus van Gaal met Tonnie

van Gerven, beiden uit onze buurt, en kwamen in dit huis te wonen. Een week later trouwde Jan van Gaal met Grada van de Lee uit Vinkel, die de boerderij van de ouders van Jan overnamen. Ik kan me nog herinneren dat er op die avond lichtkogels werden afgeschoten, maar dat zal niets met hun trouwpartij te maken hebben gehad.

De geboorte van Claartje kan ik me niet meer herinneren, maar de geboorte van Piet op 29 januari 1943 wel, omdat Stef en ik toen een weekje mochten gaan logeren bij ome Willem en tante Hanneke in Middelrode. We hadden het daar goed naar de zin. Hun zoon Theo was wel een paar jaar ouder dan wij, maar hij was veel met ons bezig. Stef en ik mochten onder andere zijn verfdoo's gebruiken en iets dergelijks was helemaal nieuw voor ons. Na een week was de logeerpartij weer voorbij en dat vond ik niet leuk. Ik had nog graag wat willen blijven. Ome Willem en tante Hanneke brachten ons naar huis in een soort sjees. Via de bebouwde kom van Berlicum en via de Veedijk reden we naar huis terug.

ONZE BUURT

In die tijd woonden er in onze buurt uitsluitend boeren. Wel stonden er aan het begin van wat nu de Maliskampsestraat heet, bij de Rijksweg enkele burgerhuizen en de huizen aan de Maliskampsestraat en Wambergstraat van voor de oorlog, die in de volksmond de huizen van Jan Karton werden genoemd en er nog steeds staan. Deze huizen hoorden niet bij onze 'buurt'. Verder stond er aan de [Kerk]Dreef, nu de Bernadettestraat, de kerk met de pastorie en wat verderop lag het kerkhof. Dan de meisjesschool, de kleuterschool en het klooster.

Het gedeelte van Maliskamp ten zuiden van de Rijksweg, tussen de Maliskampsestraat en de Veedijk, was bijna uitsluitend bos tot aan de landbouwgronden van de boerderij van Dorus Langenhuizen en weduwe Dientje van Gerven. Zie kaartje op pagina 28.

De boerenbedrijven waren gemengd; koeien en kalveren, enkele varkens waarvan er in de winter één of twee werden geslacht, en wat kippen. De eieren werden meestal verkocht aan de eiercentrale van de boerenbond. In de oorlog echter werden ook eieren verkocht

aan huis of moesten worden bijgeleverd bij de aankoop van kleren, schoenen of brillen.

Onze burens in de richting van de kerk waren bij het begin van de oorlog Toontje en Dien van Lokven. Toontje is in het begin van de oorlog al overleden. Zoon Jan werkte vaak bij ons op de boerderij en als het druk was, kwam dochter Pietje ook wel bij ons werken. Maar die kwam ook, meestal op zondagmiddag, religieuze boekjes brengen, waar onze ouders een abonnement op hadden.

Als Jan tijdens de oorlogsjaren bij ons aan het werk was, vroeg hij regelmatig aan ons om bij zijn moeder thuis tabak voor hem te gaan halen. In de oorlog gingen de mensen in onze omgeving en ook elders natuurlijk, namelijk zelf tabak verbouwen. De tabaksbladeren werden in de zon, en als het snel moest of als ze nog moesten nadrogen, in de oven van het houtfornuis gedroogd en dan kon er weer gerookt worden. De kwaliteit van deze tabak schijnt niet veel bijzonders te zijn geweest.

Onze burens richting Veedijk waren Perke en Martina Smulders.

Zoon Peer woont nog steeds op dezelfde plaats. Niet alleen omme Jan en Arie Versteeg gingen in de Grote Wetering vissen, maar ook andere mensen uit de buurt. Wij zagen Peer Smulders eens terug komen van de Grote Wetering waar hij had gevist. Hij had veel gevangen. Hij gebruikte een methode van vissen die stulpen werd genoemd. Het was een methode om vissen te vangen door een houten mand zonder bodem telkens omgekeerd op de bodem van de wetering te plaatsen en met de hand te voelen of er vissen in zaten. De visser liep dus zelf in het water. Bak van der Burgt, een jongen uit Maliskamp die nog een paar jaar ouder was dan onze Jan, was er ook bij. Hij werkte vaak bij onze burens op de boerderij. Dat was geen uitzondering. Op bijna elke boerderij in onze omgeving werkten er in die tijd buiten de schooltijden jongens, waarvan de ouders zelf geen boerderij hadden. De belangrijkste vergoeding was, dat deze jongens mee mochten eten. In die tijd was het gewoon dat iedereen bij iedereen binnenliep voor een boodschap of zomaar voor een praatje. De burenhulp was toen een van de steunpilaren van de samenleving. Toen bij ons thuis een keer geen brood was omdat vader geen tijd had gehad om brood te bakken, werd er een brood geleend bij buurman Smulders en later werd dan weer een brood teruggege-

ven. Bij het overlijden van een van de buurtgenoten, kwam de buurt bij elkaar en werd er geloot wie wat te doen had bij de begrafenis. De begrafenisondernemer was nog onbekend.

De keerzijde van dit alles was, zoals ik het nu zie, een grote sociale controle. Iedereen had zich te houden aan niet 'afgesproken' regels, die 'ongezien' werden gecontroleerd.

Maliskamps landschap met hoogspanningsmasten

DEEL II, DE OORLOG

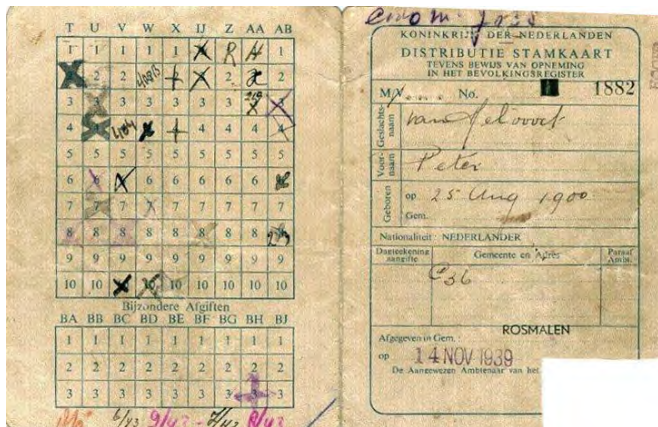
BEGINJAREN VAN DE OORLOG

Op 10 mei 1940 viel het leger van Nazi-Duitsland ons land binnen. Ik was twee dagen van tevoren 4 jaar geworden en kan me nauwelijks iets van het uitbreken van de oorlog herinneren. Wel hangt me iets bij van een panieksituatie. Ik meen nog wel te weten dat omme Jan, de broer van mijn vader die bij ons inwoonde, in een militair uniform thuiskwam na het einde van de gevechten in de meidagen van 1940.

Het eerste feit dat ons met de werkelijkheid van de oorlog confronteerde was de komst van een nieuwe leerling bij ons in de klas op school. Zijn vader was tijdens de gevechten in de meidagen van 1940 op de Grebbeberg gesneuveld. Zijn moeder was met haar twee kinderen teruggegaan naar haar ouders die op boerderij Eikenlust op de Loofaert/Wamberg woonden. De witte boerderij met het torentje.

Of er verder veel voor ons veranderde in het begin na het uitbreken van de oorlog, kan ik niet zeggen. Dat

begon pas in 1942, 1943. Geleidelijk aan begonnen er meer dingen op te vallen, maar dat zal ook wel met mijn ouder worden te maken hebben gehad. Het waren gebeurtenissen waarover door de volwassenen werd gesproken en wij, de kinderen, vingen die gesprekken op. Het ging over mensen uit de omgeving die waren opgepakt. Men vroeg zich af, of ze wel of niet terug

Stamkaart

zouden komen. Over de voedseldistributie, bonkaarten voor van alles en nog wat. Over regelingen en verordeningen, over dingen die niet meer mochten of voortaan moesten, zoals het aantal hectaren grond dat bestemd moest worden voor graanproductie. Het graan moest voortaan worden geleverd aan instanties, die onder Duits toezicht stonden en mocht niet meer vrij worden verkocht.

Er werd gesproken over het ontduiken van die regels. En als het graan 'zwart' werd verkocht, hoe de pak-kans dan zo klein mogelijk kon worden gemaakt. Er werd gesproken over de Nederlandse controleurs, bij wie wel en bij wie niet een potje te breken viel. Deze controleurs werden over het algemeen wel gezien als mensen die heulden met de vijand. Ik heb later gehoord dat daar mensen bij waren die werkeloos waren en zo weer aan werk kwamen. Maar ondanks de vele controleurs was er een zeer levendige zwarte handel. Er werd illegaal geslacht en dat vlees werd verhandeld. Er waren ook mensen die hier zeer veel geld mee verdienden. Dat was bij ons thuis zeker niet het geval. Natuurlijk werd er geprobeerd om deze controleurs om

de tuin te leiden. Of waren er ook controleurs die de Duitse instanties om de tuin leidden? Wie weet?

Helaas was er ook verraad. Onderduikers of joodse mensen werden soms verraden. Ook het in bezit hebben van een radio was verboden. In de boerderij aan de Kleine Wetering woonde de familie Dientje van Gerven. Deze familie zou in het bezit zijn geweest van een radio en dit werd verraden. Bij de inval op de boerderij, zo vertelde mij Jan van Gerven, die nu op deze boerderij woont, wilden ze de weduwe Dientje van Gerven meenemen, omdat zij de boerderij had. Omdat haar kinderen die bij de inval aanwezig waren er vanuit gingen dat het om een verhoor ging, bood zoon Gredje aan om met de Duitsers mee te gaan in plaats van zijn moeder. Hij werd meegenomen en is nooit meer teruggekomen.

Een ander gebeuren wat in onze buurt veel verontwaardiging veroorzaakte, was het verraad bij de familie Hannes Timmers in de Vinkelsestraat. Hun boerderij stond nogal 'achteraf', alleen dus. Daar waren onder andere twee Joodse kinderen en enkele andere mannen ondergedoken. Er kwam een overval door de Duitsers. De twee kinderen werden gevonden en meegenomen. De andere onderduikers konden ontsnappen. Hannes Timmers werd meegenomen en vastgezet. Door bemiddeling van de toenmalige burgemeester van Rosmalen en een zekere heer Lutkie, kwam hij na ruim drie weken weer vrij.

Zoon Jo Timmers[1934] vertelde me onlangs dat deze twee Joodse kinderen op transport werden gezet naar de vernietigingskampen, maar wonder boven wonder tijdens het transport door een oudere vrouw uit de trein werden gezet. Ze hebben beiden de oorlog overleefd. Na de bevrijding hoorden we dat er op de boerderij van Jan van Lieshout een tijdlang Engelse piloten waren ondergedoken. Waarschijnlijk omdat dit allemaal goed is afgelopen, wisten wij kinderen daar niets van tijdens de oorlog.

Verraad bleek echter niet altijd verraad te zijn zoals uit het volgende verhaal blijkt. Een Rosmalense politieagent, veldwachter, moest met enkele Duitsers mee om de weg te wijzen naar een onderduikadres om een

onderduiker te gaan arresteren. Op het adres van de onderduiker aangekomen, begon de agent samen met de Duitsers fanatiek mee te zoeken naar de onderduiker, maar die werd niet gevonden. De moeder van de onderduiker sprak die agent later aan over zijn fanatiek zoekgedrag. De agent vertelde haar toen dat hij met een gerust hart fanatiek had kunnen mee zoeken omdat hij haar zoon, de onderduiker, op weg naar haar huis was tegengekomen met een kar haver die hij naar de boerderij bracht waar hij toen als camouflage werkte.

Naarmate de oorlog langer duurde kwamen er ook mensen bij ons over de vloer die wij niet kenden. Het waren eigenaren of medewerkers van winkels uit Den Bosch waarmee wat te ruilen viel. Spek, eieren, koren en melk werden naast geld een onmisbaar betaalmiddel bij het kopen van kleren, schoenen en brillen.

En er gebeurden ook dingen waar wij als kinderen wel mee te maken kregen. Regelmatig kwamen er 's nachts vliegtuigen over ons huis die zoals we nu weten, de Duitse wapenindustrie gingen bombarderen. Onze Jan en ik sliepen samen op zolder en werden meestal wakker van het geluid van die vliegtuigen. We vielen pas weer in slaap als het geluid van de vliegtuigen was verdwenen. Ik weet nog dat op een nacht een Engels vliegtuig was geraakt en brandend naar beneden kwam. Het viel in Berlicum in de buurt van de Werststeeg. Ook op een nacht was er achter ons huis in het koren een ballon of parachute naar beneden gekomen. Dat was een hele consternatie. Wat er toen precies is gebeurd, weet ik nog steeds niet. Als kind werd je natuurlijk niet alles verteld.

Een ander gebeuren dat rechtstreeks met de oorlog te maken had, maar geen gevaar vormde, waren de strookjes zilverpapier die je van tijd tot tijd overal kon vinden. Achteraf blijkt dat deze door Engelse vliegtuigen naar beneden werden gegooid om Duitse radarschermen in de war te brengen.

HET JAAR 1944

In de loop van 1944 werd de oorlog grimmiger. Onze school werd in april 1944 door de Duitsers bezet en wij moesten naar een school in Rosmalen. Deze (meisjes) school stond op de plaats waar nu de wethouder v.d. Valkstraat is. Elke morgen kwamen we bij de speeltuin

van het café van Jos Verstappen bij elkaar. Op de hoek van de oude Rijksweg en de huidige Sasseltbergstraat, op deze plaats loopt nu de A59.

Van daaruit gingen we onder begeleiding van zuster Bernarda richting Rosmalen. We hadden alleen in de voormiddag les. Na de middag kwamen dan de meisjes, onder andere ons Mien en Truus, naar dezelfde school om les te krijgen. Het was ver lopen, maar dat viel ons niet op. We hadden geen fietsen en dus was het altijd lopen. Je wist niet beter.

Het was te merken dat ook het krijgen van voedsel steeds moeilijker werd. Voor onszelf was dat nog niet zo omdat vader zelf het brood bakte van eigen verbouwd graan. Ook de aardappels en groenten kwamen van eigen bodem.

Als in de zomer het koren werd gemaaid en opgebonden, bleven er altijd wat korenaren op het land achter. Op een dag kwamen kinderen die bij ons op school zaten, vragen of ze deze korenaren mochten oprapen. Veel mensen moesten zo beetje bij beetje wat voedsel bij elkaar zoeken.

Kleren werden schaars of heel duur. Daarom moesten wij in die tijd wel kleren samen delen. Stef en ik hadden dan om beurten dezelfde broek aan om 's zondags naar de kerk te gaan.

In de Randstad was het voedselprobleem, zoals we nu weten, veel groter dan in Brabant en dit had tot gevolg dat in onze omgeving kinderen uit de Randstad kwamen wonen op boerderijen in onze omgeving. In onze buurt bij Tinus van Gaal en bij weduwe Dientje van

Gerven. Deze kinderen gingen wel samen met ons naar school, maar er bleef toch enige afstand. Ze praatten en speelden anders dan wij. Dat was 'raar' in onze ogen. Wij spraken alleen het Brabants dialect en op school hetzelfde dialect met een Nederlands accent. Maar we waren niet afkerig van deze kinderen.

Het meisje dat tijdens de oorlog bij Tinus van Gaal verbleef, heb ik nog een paar keer ontmoet bij feesten van de familie Van Gaal en bij de begrafenis van Jan van Gaal in het najaar van 2007. We hebben verschillende keren lang met elkaar gesproken. We vertelden elkaar hoe ons leven verder was verlopen en zij vertelde haar ervaringen op de boerderij in Brabant. Zij vertelde hoe de twee zonen van Tinus van Gaal, Jan en Marinus die al volwassen waren, met haar omgingen. Ze gaf als het ware een karakterschets, die uitermate juist overeenkwam met zoals ik dat zag. Ze vertelde ook hoe het leven op de boerderij zo anders was geweest dan thuis en dat ze er na de oorlog heel vaak nog aan had teruggedacht.

Het waren niet alleen voedsel en kleren die schaars werden, maar ook zoiets als fietsbanden. We hadden thuis een kinderfiets die we om beurten mochten of moesten gebruiken, bijvoorbeeld om mee te gaan naar het weiland dat in de 'polder' lag. Op dat fietsje waren massief rubberen banden gelegd. Het zat wat hard, maar je kon fietsen.

Maar veel lastiger was het dat er geen benzine meer te krijgen was voor de dorsmachine. Kleine hoeveelheden koren om brood te bakken, konden nog wel met de hand worden gedorst. Het graan werd op schragen uit het stro geslagen. Voor de grotere hoeveelheden gingen we een enkele keer naar Tinus van Gaal. Die had nog een dorsmachine dat door een paard werd getrokken. Maar het grootste gedeelte van het koren moest daarom door de 'loondorser' gedorst worden. Die had een grotere machine die door een tractor werd voortgetrokken en aangedreven. Hij kreeg ook geen benzine voor zijn tractor, maar er was op de tractor een soort kachel gebouwd die met hout of kolen (cokes) werd gestookt.

Langzamerhand leek het oorlogsgeweld dichterbij te gaan komen.

Op een morgen in begin mei gingen we naar de huwe-

lijksmis van Kobus van Gerven en Dien van Gaal, beiden uit onze buurt. We zagen langs de weg, de Maliskampsestraat, ter hoogte van de boerderij van Dorus Langenhuizen, Duitse militairen kuilen graven. We wisten niet wat dat te betekenen had. Vóór die tijd hadden we nog niet zoveel Duitse militairen en Duits oorlogsmateriaal gezien.

Als kinderen wisten wij natuurlijk niets van de landing in Normandië, 6 juni 1944, maar we merkten wel dat er iets aan de hand was. De vraag die op een gegeven moment centraal stond in elk gesprek dat wij als kinderen opvingen van de volwassenen, was: "Hoever zijn ze al"? Ze, dat waren de Tommies, de Engelsen, de Amerikanen, de geallieerden. Nog enkele maanden en de oorlog zou voorbij zijn. Toen nog niet wetende wat ons allemaal boven het hoofd zou komen te hangen.

Rooi hennekooi

Het moet rond deze tijd zijn geweest dat vader en ome Jan een schuilkelder gingen graven. Het was een kuil in de grond van ongeveer twee bij vier meter en één meter diep. Dat gat werd afgedekt met boomstammen, stro en zand. Op de bodem werd stro neergelegd waar we op konden zitten en slapen. Deze schuilkelder lag tussen de boomgaard en de rooi hennekooi.

EERSTE DUITSE INKWARTIERING

Het Duitse leger moest zich na de landing in Normandië terugtrekken met als gevolg dat in augustus 1944 Duitse militairen op onze boerderij werden ingekwartierd. De angst sloeg me om het hart. De Duitse bezet-

ter die voor mij de verpersoonlijking van het ultieme kwaad was geworden, zoals ik al heb aangegeven, kwam in ons huis. De veiligheid die 'thuis' altijd geboden had, dacht ik niet meer te hebben. Ik werd bang, maar dat bleek niet nodig. Ik kan me niet herinneren en ik heb het nog eens nagevraagd aan Truus en die kon het bevestigen, dat iemand van ons op de een of andere manier door een Duitse militair is lastig gevallen.

Omdat in het Duitse leger kanonnen en wagens nog door paarden werden getrokken, brachten deze militairen ook paarden mee die op stal kwamen te staan. Peer Smulders vertelde me dat ook bij hun op de boerderij en bij Tinus van Gaal Duitse militairen en paarden werden ingekwartierd. Deze paarden werden gevoerd met voer dat op de boerderij voorradig was. De wintervoorraad voor de koeien en kalveren en voor ons eigen paard werd dus al vroeg aangesproken en slonk snel omdat er zo ongeveer twintig paarden gevoerd moesten worden. Het hooi lag op de balken, de hooizolder, en daar had ome Jan ook zijn fiets verstopt voordat er een nieuwe oogst hooi bij kwam. Het was spannend of de fiets te voorschijn zou komen, maar de inkwartiering duurde minder dan een week en de fiets werd niet gevonden.

Onder deze militairen waren veel mannen die van een boerderij kwamen. Dat was logisch omdat deze mannen het omgaan met paarden kenden. Ome Jan was ook bij het 'paardenvolk' geweest in zijn militaire dienst en tijdens de mobilisatie en oorlogshandelingen in de meidagen van 1940. Als ik nu er over nadenk moet het wel zo zijn geweest dat sommige van deze militairen vader aanspraken over het boeren. De communicatie verliep misschien niet zo vlot, maar toch vertelde vader regelmatig voorvallen over deze militairen. Zoals het volgende. Een van de militairen kwam oorspronkelijk uit Roemenië. Vader had hem gevraagd of hij vrijwillig in dienst was gegaan. De man reageerde zeer heftig. Hoe kon men nou denken dat hij vrijwillig in dienst was gegaan. Hij wilde die oorlog ook niet, maar had geen keuze. Hij vertelde dat hij thuis een boerderij had, maar toch in dienst moest. Een dwangarbeider moest zijn boerderij bijhouden. Een andere militair die ook van een boerderij kwam, had aan vader een paar klompen gevraagd. Hij had moeite met het lopen op schoenen. Een dergelijk verzoek van een Duitser

durfde men niet snel te weigeren. Vader gaf hem dus een paar klompen. Toen enkele dagen later de militairen plotseling op een nacht vertrokken waren, was de eerste reactie, zo vertelde vader later: "nou ben ik mijn klompen ook kwijt". Maar wat was het geval. Deze Duitse militair had de klompen netjes in de bietsnijder teruggezet met twee sigaren er in als dank voor het lenen.

Een andere Duitse militair was afkomstig uit dezelfde omgeving als ons moeder, maar net aan de andere kant van de landsgrens. Ze spraken ongeveer hetzelfde dialect. Ook is me de verontwaardiging bij gebleven, die werd uitgesproken over de zeer jonge leeftijd van enkele militairen.

Op dorpen, maar vooral in de steden hielden de Duitsers van tijd tot tijd razzia's om mensen op te pakken. Omdat tijdens de oorlogshandelingen niet alleen mensen werden gedood, maar ook paarden, werden de gedode paarden vervangen door de paarden van de boeren te vorderen.

Het zal na het vertrek van de Duitse militairen zijn geweest, dat er ook in onze omgeving zo'n razzia is geweest. Klaarblijkelijk was vader daarvan op de hoogte en had het paard op tijd verstopt in een klein houtbos, achter op het land aan de Kleine Wetering, achter de boerderij waar toen Marinus van Gaal nog pas woonde. Vader of ome Jan liepen elke dag door het veld om het paard te voeren en water te geven. Het paard werd niet gevonden en ging in oktober mee op evacuatie.

Het was voor mij een zeer indrukwekkend moment toen de Duitse militair kwam om het paard te vorderen. Ik zie vader nog staan vooraan in de schuur met de Duitse militair. De Duitser wees naar het paardentuig dat daar vooraan in de schuur aan de muur hing. Er moest dus een paard zijn.

Terugkijkend lijkt het erop dat de Duitser begon te dreigen, zo voelde dat voor mij en dat maakte me angstig. Wat vader de Duitser heeft geantwoord, zullen we nooit weten. Deze vragen komen nu pas tijdens het schrijven bij me op. Ik had graag het antwoord van hem gehoord.

17 SEPTEMBER 1944

Het was een mooie zonnige zondag. In de namiddag zagen we grote aantallen vliegtuigen in de lucht met nog een vliegtuig daaraan vastgemaakt, wat een zweefvliegtuig bleek te zijn. We stonden met zijn allen er naar te kijken. De vliegtuigen bleven maar komen en komen. We wisten natuurlijk niet wat er nu zou gaan gebeuren. Op dat moment gebeurde er niets schokkends. We weten nu dat de operatie Market Garden, de slag om Arnhem, was begonnen.

Op 17 september 1944 begon niet alleen de slag om Arnhem, maar ook de weg er naar toe. Vanaf Eindhoven tot aan Nijmegen moest de weg vrij gemaakt worden, de zogenaamde Corridor. Dit had tot gevolg dat de geallieerde troepen dicht in onze buurt kwamen, soms tot aan de Grote Wetering. Dit zou voor ons grote gevolgen hebben en dat zou zo blijven tot we moesten evacueren.

Omdat het veel te gevaarlijk werd gevonden, gingen we sinds de zomervakantie niet meer naar school. En dan werkten we als regel mee op de boerderij. Op die maandag werden er op de Grote Geer, een stuk land aan de Grote Wetering, aardappels geroid. Wij, de kinderen moesten dan de aardappels oprapen die door de volwassenen waren geroid. De aardappels werden op hopen gegooid op het land en later met aardappel- of stro afgedekt. Ze werden later in het jaar ingekuuld.

Als we op het land aan het werken waren, gingen we meestal tussen twaalf en half één naar huis om te eten. Zo ook op die dag. We waren nog maar goed en wel thuis of we hoorden een knal en er vloog een top uit een perenboom vooraan in de boomgaard. We wisten op dat moment niet wat er aan de hand was. Later bleek dat er een granaat was gevallen op een aardappelhoop op het land waar we even van te voren nog aan het werk waren geweest. Het werd gevaarlijk, het oorlogsgeweld had nu echt Maliskamp bereikt.

Een van de volgende dagen werd de brug over de Grote Wetering bij Corso, bij de Veedijk dus, opgeblazen. Op 30 september kwamen er Engelse tanks tot aan de Grote Wetering, maar die konden dus niet verder en hebben van daaruit en van achter de weteringswal, een dijk langs de Grote Wetering aan de kant van Berli-

cum, het vuur op de Duitsers geopend. (Ik heb deze informatie van Peer Smulders gekregen). Dat er iets gaande was, zagen we wel. Enkele Duitse voertuigen kwamen met grote snelheid door de straat rijden en we zagen militairen door het veld achter ons huis hollen en rollen in de richting van de Kleine Wetering. Er gebeurde verder niets, tot het avond werd. Toen brak de hel echt los. Er vielen granaten dicht in de buurt van ons huis. Ons moeder en enkele kinderen waren in huis. Vader en ome Jan waren nog buiten iets aan het doen, toen het schieten begon. Jan en Truus en de kleintjes waren waarschijnlijk al in de schuilkelder. Ons moeder trok ons mee onder de schouw, maar daar bleek het ook niet zo veilig te zijn. Want even later viel er gruis en puin naar beneden omdat de schoorsteen was geraakt. En toen gebeurde er iets wat ik nog nooit had meegemaakt en een diepe indruk op me maakte. Ons moeder begon te huilen. Vader kwam even later naar ons toe gerend om te zeggen dat we naar de schuilkelder moesten vluchten. Toen ik bijna bij de schuilkelder was viel er een granaat en ik dook de schuilkelder in. Later vertelde vader mij dat hij dacht dat ik was geraakt, maar dat was gelukkig niet zo. De beschietingen gingen nog een tijdje door, maar in de schuilkelder waanden we ons veilig. Toen het 's avonds donker was geworden en er niet meer geschoten werd, mochten we voorzichtig vanuit de schuilkelder naar buiten kijken en zagen we wat de beschietingen hadden aangericht. Overal in brand staande boerderijen. Dit is een beeld wat ik nog steeds voor me zie. De meeste indruk maakte wel het afbranden van het huis van onze burens Smulders. Het was dichtbij en bekend terrein. We zagen ook de boerderij van de familie Hannes Timmers aan de Vinkelsestraat en de boerderij van de familie Reijne op de hoek van de Veedijk en de Grote Wetering afbranden. Op de Loofaert, aan de andere kant van de Grote Wetering, brandde de boerderij van Christ van Lokven af.

Omdat er de volgende dag niet geschoten werd, gingen vader en ome Jan, en wij natuurlijk ook, naar onze burens, naar het afgebrande huis. Daar werden de nog overeind staande muren en de schouw om veiligheidsredenen omgetrokken. Peer vertelde mij onlangs dat de oven om brood te bakken intact was gebleven en weer in gebruik kon worden genomen. Toen we wat verder rondliepen, zagen we waar overal de granaten waren ingesla-

gen. Tot op de dag van vandaag kom ik nog regelmatig granaatscherven tegen bij het werken in de tuin.

Als kind zagen we niet precies waar en wanneer het gevaarlijk was. Ik kan me nog herinneren dat Stef en ik enkele dagen later in de boomgaard iets aan het doen waren, toen er granaten over ons heen floten. We werkten of speelden gewoon door. Misschien kwam dit ook wel omdat allerlei andere noodzakelijke werkzaamheden op de boerderij zoveel mogelijk door moesten gaan. De koeien bijvoorbeeld moesten ook elke dag gemolken worden. Gingen we wennen aan de situatie?

Gevonden oorlogsresten

TWEEDE DUITSE INKWARTIERING

Een paar dagen na deze beschietingen en het afbranden van de boerderijen kregen we opnieuw Duitse inkwartiering. Voor ons, de kinderen, was er weinig verschil met de eerste inkwartiering, maar het schijnt dat er grote verschillen waren. Er was veel minder discipline en deze militairen moesten voor een gedeelte zelf voor hun eten zorgen. Er werd flink geroofd. Eens kwam een militair terug met twee eenden, die hij 'dood in het kanaal', de Grote Wetering, had gevonden. In den hert, onze huiskamer, kwam stro te liggen en er werd een varken geslacht. Ook schijnt het zo te zijn geweest dat deze militairen 's avonds op patrouille in vijandelijk gebied moesten. Wellicht daardoor werd hun aantal steeds kleiner. Volgens Truus van ongeveer twintig

naar twaalf. Voordat deze mensen op patrouille moesten, werd er volgens de volwassenen, veel wijn gedronken. Vader vertelde later dat er op een avond een hele emmer wijn stond en hem werd ook wijn aangeboden, maar hij sloeg het aanbod natuurlijk af. Vader dronk zelden alcohol. Maar hij sloeg het aanbod ook af omdat er altijd achterdocht jegens de Duitsers was. Misschien werd je wel vergiftigd. En die achterdocht had vader ook jegens een militair van het Rode Kruis. Die was volgens hem altijd aan het spioneren. Je moest er voorzichtig mee zijn.

In die tijd moest er ook brood gebakken worden en vader gebruikte daarvoor in plaats van gist bier, waarvan er nog enkele flesjes in de kelder stonden. Toen het bier op was, werd er een kleine hoeveelheid van het deeg bewaard en blijkbaar kon daar een volgende keer weer brood mee worden gebakken.

Enkele dagen voor de dag van de evacuatie kwamen er mannen om in de omgeving van onze boerderij bunkers te graven. Het bleken dwangarbeiders te zijn, afkomstig uit Den Bosch. Misschien werd het toen duidelijk dat we zouden moeten gaan evacueren, of misschien wist vader dat al. De gierton werd vooraan in de boomgaard in de grond gegraven en al het gereedschap zoals een hamer, nijptang, zaag en spijkers werden er in gestopt. De ton werd met zand afgedekt en zo goed mogelijk gecamoufleerd. Het mocht niet baten. Toen we weer thuis waren na de bevrijding was de ton leeg, alles was weg.

DE EVACUATIE

Begin oktober kwam het bericht dat we zouden moeten gaan evacueren.

De leiding van het Duitse leger was in de veronderstelling dat er in onze buurt veel gevochten zou gaan worden. Daarom moesten er die bunkers gebouwd worden en moest de buurt worden ontruimd. We moesten voor onze eigen veiligheid de boerderij gaan verlaten.

Voor mensen die nooit een evacuatie hebben meegeemaakt, is het moeilijk voor te stellen welke gevolgen dat kan hebben voor de rest van het leven. Ik heb het nooit gevraagd, maar achteraf zou ik graag hebben willen weten hoe onze ouders dit hebben ervaren en hoe ze er doorheen zijn gekomen. Van de andere kant was het wel de tijd van niet zeuren, maar doen.

Op de dag van de evacuatie werd 's morgens eerst het vee weggebracht en 's middags gingen wij allemaal weg. Omdat ons paard tijdens de razzia niet was gevonden kon de hoogkar gebruikt worden om wat huisraad mee te nemen. We gingen naar Rosmalen, naar Den Hondenberg. De ouders van het meisje dat toen bij ons werkte, woonden daar en haar ouders hadden het kennelijk goed gevonden dat wij zouden komen.

Ik zie ons nog lopen door het Kruipgat, nu Eikenburglaan, achter de kar aan. De kleintjes zullen wel op de kar hebben gezeten. 's Avonds sliepen we ook daar in de schuilkelder, maar die bleek niet goed of te klein te zijn. Het was een droge sloot die was afgedekt met palen, stro en zand. Daarom werd er al snel een nieuwe, grotere, betere gegraven vóór het huis, richting de kom van Rosmalen.

En er moest ook voor eten worden gezorgd. Er werd brood gebakken, wel op een iets andere manier dan vader het thuis deed. Meestal alleen roggebread. We zullen ook wel warm hebben gegeten, want ik kan me herinneren dat er een keer iets werd geslacht, ondanks dat er veel Duitse militairen op die boerderij ingekwartierd waren.

De eerste tijd waren we overdag nog niet in de schuilkelder en we speelden met hun kinderen van onze eigen leeftijd.

DE BEVRIJDING

Vrijdags of zaterdags voordat we op maandag zouden bevrijd worden, begon het zeer intensieve schieten en werd de bevrijding van Rosmalen ingezet. We zaten het grootste gedeelte van de dag in de schuilkelder omdat het veel te gevaarlijk werd gevonden om nog in huis te blijven. Op zaterdag was er overdag hevig geschoten, maar 's avonds werd het wat rustiger. We mochten even naar buiten. Tijdens deze schietpauze werd er een zwaar gewonde Duitse militair meegebracht. Hij bleek een Nederlander, afkomstig uit Alkmaar te zijn, nota bene een jongen van 17 jaar. Hij vroeg om een priester om te kunnen biechten, maar naar het dorp gaan om de pastoor te waarschuwen zou een regelrechte zelfmoord betekenen. De volgende morgen was hij overleden. Hij werd in de tuin van de boerderij begraven. Deze gebeurtenis bracht de herinnering terug aan de voorbereiding van mijn eerste communie.

De volgende morgen begon het schieten weer in volle hevigheid opnieuw en die zondagmiddag was afschuwelijk. Het waren in mijn beleving de meeste angstige uren van mijn leven. Er werd constant geschoten en de granaten of kogels vielen dicht in de buurt of op het dak van de schuilkelder, waardoor van tijd tot tijd het zand van het dak naar beneden kwam. Er ontstond grote angst en paniek. Ik weet nog dat ik angstig zat weggedoken tegen de wand van de schuilkelder. Niemand mocht in de buurt van de opening komen, want dat was veel te gevaarlijk. Er werd veel gehuild en niet alleen door de kinderen en er werd constant gebeden. Telkens als er een granaat dicht in de buurt van de schuilkelder viel, werd het huilen weer versterkt en zo ging het door tot aan de avond. Of we toen nog wat hebben kunnen slapen en eten weet ik niet meer. Dat lijkt op die momenten niet belangrijk.

De volgende morgen was het rustig en 's middags om ongeveer half drie, 23 oktober 1944, mochten we uit de schuilkelder en zagen we voor het eerst onze bevrijders, de Tommies, zoals de geallieerde militairen in de volksmond werden genoemd.

We waren bevrijd. Iedereen was blij en we mochten weer vrij rondlopen op de boerderij, maar nog niet verder. We bleven 's nachts in de schuilkelder slapen, want de oorlog was zeker nog niet voorbij. Het schieten ging gewoon door, alleen iets verder bij ons vandaan.

Vader en ome Jan gingen de volgende dag kijken wat er allemaal was gebeurd in de omgeving van de boerderij, waar we te gast waren. We hoorden later het verslag. Een verschrikkelijke ravage. Een eindje verder in de richting van de polder lag een dijk, Brugge. De Duitsers hadden zich aan de noordzijde van deze dijk ingegraven zoals we nu weten. Omdat dit de opmars van de geallieerden naar Den Bosch flink bemoeilijkte, waren er twee tanks de polder ingereden en die hadden de Duitse militairen in de rug aangevallen. Volgens het verslag lag het er bezaaid met lijken van militairen, maar ook van vee. Veel huizen waren afgebrand of kapot geschoten. Vader vertelde ook het volgende verhaal wat veel indruk op mij heeft gemaakt. Iemand had nog een Duitse militair gezien die zich had verstopt in een sloot met een heg er naast. Deze persoon waarschuwde een Engelse militair. Die pakte zijn geweer, schoot en de Duitser werd geraakt. Er ontstond een soort hoeragevoel. Er was

waardering voor de kundigheid van de schutter. Niemand vroeg zich toen af, wie deze Duitser was? Er heerste over het algemeen wel een soort hoerastemming, ondanks de vele doden. De overtuiging was dat de Duitsers hadden gekregen wat ze verdiend hadden. Men realiseerde zich toen nog niet dat er veel onschuldige jongens de dood in waren gejaagd.

Een van de volgende dagen zagen we hoe lange rijen krijgsgevangenen langs de boerderij kwamen. Volgens de volwassenen moe, onverzorgd en afgetobd. En we zagen de grote hoeveelheid oorlogsmateriaal van de Engelsen. De lange rijen tanks maakten wel de meeste indruk. Ze groeven diepe sporen in de onverharde weg.

Iedereen was benieuwd om te weten te komen hoe de toestand in Maliskamp zou zijn, zeker onze ouders, maar daar was niets over bekend. Enkele dagen na de bevrijding is ome Jan, en later ook vader en moeder naar Maliskamp gegaan om te kijken hoe de toestand daar was. Misschien kenden ze het gevaar van de landmijnen nog niet, die overal waren neergelegd.

Ons huis was niet afgebrand en dat was een groot geluk. Wel waren alle deuren en vensters eruit weg gehaald. Deze waren gebruikt bij de bouw van de Duitse bunkers door de dwangarbeiders. Het huis van onze burens, de familie Dien van Lokven, was wel afgebrand. Op vrijdag van diezelfde week konden we weer naar huis. Onderweg zagen we wat de oorlog had aangericht. Veel huizen waren kapot geschoten of afgebrand. In Eikenburglaan, ter hoogte van waar nu de Esdoornlaan op de Eikenburglaan uitkomt, stonden grote kanonnen te schieten richting Den Bosch. Een mooi detail vertelde Truus mij. Toen wij met de kar met huisraad en de kinderen daar langs kwamen, stopte het schieten tot wij voorbij waren.

Toch wat menselijkheid in de hardheid van een oorlog. De bevrijding van Den Bosch was in volle gang.

WEER NAAR HUIS, NAJAAR 1944

De thuiskomst leek op een hartelijk welkom. Ons huis zat wel vol met Engelse militairen, maar dat waren onze bevrijders, terwijl de Duitse militairen voor ons altijd de vijand waren geweest en in mijn gedachte nog lang zouden blijven. De Engelsen hadden van alles in overvloed, niet alleen oorlogsmateriaal, maar ook eten

en drinken. We kregen wit brood met jam, blikjes cornedbeef, repen chocolade en ons Mien kreeg snoep vanwege haar naam. Wilhelmina was ook de naam van onze koningin. En, ja echt, we kregen sigaretten en gingen aan het roken.

We konden nog niet in ons huis gaan wonen omdat het in gebruik was door de militairen en dus moesten we voorlopig nog in de schuilkelder slapen. Na enkele dagen konden de grotere kinderen in de slaapkamer van vader en moeder gaan slapen, allemaal in een rij naast elkaar op de grond. Vader en moeder en de kleintjes sliepen in de rooi hennekooi en daar huisden we overdag ook. Het huis was wel leeggehaald, maar iedereen was blij dat het niet was afgebrand. We hoorden vader regelmatig zeggen dat de materiële schade heel groot was, maar dat het veel belangrijker was dat we allemaal de oorlog hadden overleefd. Zelfs niemand van ons was gewond geraakt.

Bij ons op de misse, het erf, kwamen trucks om de keuken van de militairen te bevoorraden. Deze keuken stond in dat gedeelte van de schuur, waar vader het brood bakte. Ook reden er kleine tanks door de straat en andere trucks. Voor ons kinderen een levendig schouwspel, vol met afwisseling.

De beide huizen van onze beide burens waren afgebrand. Bij de familie Smulders werd de schuur het woonhuis en zij konden zich voor de verdere rest zelf redden. Onze burens aan de andere kant hadden geen schuur. Zoals wij tijdens de evacuatie werden opgenomen door de ouders van ons dienstmeisje, zo werd de familie Van Lokven door onze ouders opgenomen en

De witte hennekooi

konden zij gaan wonen in de witte hennekooi, die als woonruimte kon worden ingericht. Wat er nog van ons vee over was, kon op de stal in ons huis gezet worden en het vee van de burens kon bij ons in de schuur. Het voer werd samen gedeeld.

Naarmate wij weer wat langer thuis waren, durfden wij, kinderen, de omgeving wat verder te gaan verkennen. Er bleek aan speelgoed geen gebrek te zijn. Overal lagen geweren, bajonetten, helmen en kleding. Die militaire kleren kwamen goed van pas. Die werden door ons moeder of door een naaister vermaakt tot kleren voor ons. Na een tijdje liepen wij, voornamelijk door de week thuis, rond als kleine soldaatjes; met een helm op het hoofd, een bajonet aan de riem en een geweer op de rug om het geheel compleet te maken.

De kapotgeschoten tanks en kanonnen waren prachtig om op te klimmen en allerlei dingen uit te proberen. Onderweg naar Rosmalen stonden twee kapotte tanks. We konden daar inklimmen en ontdekten dat sommige knopjes nog een geluidje veroorzaakten. Aan de kapotgeschoten kanonnen zaten allerlei wielletjes waar de loop van het kanon mee van richting veranderd kon worden.

We vonden ook veel Duits propagandamateriaal met foto's van Hitler en trawanten, en er lagen allerlei instructieboeken. Veel over vliegtuigherkenning, zowel Duitse en Italiaanse als geallieerde vliegtuigtypen stonden er in.

En natuurlijk lag er veel munitie. En op sommige plaatsen landmijnen. In de loop van het najaar kwamen er bij de mijnevelden bordjes te staan met het opschrift 'Mines'. In onze directe omgeving waren gelukkig geen mijnevelden. Verschillende keren hoorden we dat er iemand op een landmijn was gelopen en gewond of gedood was. En er vielen gewonden of doden onder kinderen die met munitie gingen spelen en door 'booby traps'. Dat waren kleine hoeveelheden springstof in allerlei, vaak aanlokkende vormen, die zo waren opgesteld dat ze ontploften bij aanraking.

Ook in Maliskamp zijn er verschillende slachtoffers gevallen. Drie jongens werden gedood door het spelen met munitie.

Achteraf gezien deden wij ook gevaarlijke dingen. We verzamelden kogels, braken die open en het kruit gooiden we in een kuil. En dan een lucifer er bij. Dat gaf

een geweldige steekvlam. Jan had een keer een geweerkogel gevonden en wilde die als een spijker in een spleet van een weipaal slaan. De kogel ging af en gelukkig alleen verder de weipaal in. Het was een flinke klap en we waren alle twee flink geschrokken.

Zoals al eerder verteld, was er tijdens de Duitse bezetting geen benzine meer te krijgen voor de dorsmachine. Bij de Engelse militairen was er benzine in overvloed. Het geallieerde leger had geen paarden en alle voertuigen reden op benzine. En toen het wat kouder werd, werd er door de militairen benzine gebruikt in kachels voor verwarming. Vandaar dat er overal lege benzineblikken, jerrycans lagen. Dat bracht Stef en mij op het idee om er een vlot van te maken. We bonden 6 of 8 blikken met touw aan elkaar en gingen ons vlot op de Grote Sloot uitproberen. Deze sloot lag langs de Sint Jans Steeg, een weggetje dat vanaf de Maliskampsestraat langs ons huis in de richting van de Grote Wetering liep.

Voor ons vlot hadden we alleen de handvatten van de jerrycans aan elkaar gemaakt. Toen we het in het water hadden liggen en wij er op wilden klimmen, gingen de jerrycans aan de buitenkant omhoog en in het midden naar beneden. Stef en ik kwamen in het water te liggen. En ook nu weer was ome Jan de reddende engel. Hij was toevallig in de buurt en heeft ons uit het water gahaald.

Veel van het oorlogstuig vonden we in de bunkers die door de Bossche dwangarbeiders waren gegraven. We vonden er pioniersschopjes, kleine schopjes die door de militairen werden megedragen en gebruikt konden worden om snel een kuil in de grond te graven om veilig te zijn. Vader kwam op het idee dat we die schopjes maar op een nuttige manier moesten gaan gebruiken voor het dichtgooien van de bunkers. Het dak van de bunkers was er al af, want de deuren en vensters die als dak hadden gediend, waren weer in en aan het huis gemaakt. De Duitse pioniersschopjes werkten gemakkelijker voor ons kinderen dan de Engelse schopjes. Deze laatste waren inklapbaar en dat was bij het werken niet zo handig.

We waren wel bevrijd, maar er vielen nog steeds doden

en gewonden. De oorlog was nog steeds niet afgelopen, ook voor ons niet. Het waren niet alleen de landmijnen die levens eisten, maar er werden ook mensen gewond of gedood, vooral in de richting van de Maas, zoals in de kom van Rosmalen.

De Maas was de grens van bevrijd gebied. Duits geschut aan de overkant van de Maas schoot zijn granaten ook in de richting van Rosmalen. En er werd door de geallieerden teruggeschoten. Langs de Rijksweg, van ons uit gezien aan de overkant, tussen het café van Jos Verstappen en de kerk stonden een hele rij tanks opgesteld, die hun granaten naar de overkant van de Maas schoten. De oorlog was nog steeds dichtbij.

De hulzen van die granaten werden door de mensen uit de omgeving mee naar huis genomen, ook door ons. Er werden door handige mensen allerlei dingen van gemaakt, zoals kandelaars, asbakken en dergelijke.

Om de toestand aan de overkant van de Maas in kaart te brengen, werden door de geallieerden kleine verkenningsvliegtuigen gebruikt. Op een dag kwamen er militairen bij ons om te vertellen dat de wei achter ons huis als vliegveld voor die verkenningsvliegtuigen moest worden ingericht. Er moesten enkele bomen langs de straat worden omgezaagd om een langere opstijg- of landingsroute te hebben. De eerste keer dat er een vliegtuig landde, kwamen veel mensen uit de buurt kijken. Het was een hele gebeurtenis. Wij, de kinderen, stonden er natuurlijk ook dicht bij. Deze vliegtuigen moesten bewaakt worden. De militairen voor de bewaking lagen in het gedeelte van het achterhuis van onze boerderij, waar de dorsmachine stond. Na enkele weken werd het vliegveld weer opgeheven. Toen we op 8 december 's middags echter uit het lof kwamen, het was de feestdag van Maria Onbevleete Ontvangenis, stond er weer een vliegtuig in de wei achter ons huis. Het bleek dat een Duitse vlieger die Engelse vlieger achterna had gezeten en dat de Engelsman had kunnen ontkomen door op de wei achter ons huis te landen, die hij waarschijnlijk nog kende van de tijd dat het vliegveld was.

We gingen in die tijd niet naar school, maar als we naar de kerk gingen of boodschappen moesten doen, kwamen we door onze straat en vaak maakten we wel een omweg om te zien wat er zoal gebeurde en wat er

aan spullen te vinden was die we dachten te kunnen gebruiken.

Eens zagen we op het land van de boerderij van Dorus Langenhuizen, op de plaats waar nu aan de Maliskampsestraat de bejaardenwoningen staan, tanks met een grote schoep er voorop, die brede sleuven van 2 of 3 meter breed aan het graven waren. In die sleuven reden later tanks, vlammenwerpers genoemd, die lange stralen vuur uitspoten. Het zien van het graven van die sleuven met tanks maakte veel indruk op ons, omdat wij alleen een schop kenden om kuilen mee te graven voor het inkuilen van aardappels en bieten. Het in werking zien van de vlammenwerpers was fascinerend. Het vuur werd wel 20 of 30 meter ver weggespoten. Deze vlammenwerpers zouden later gebruikt zijn om Duitse militairen uit de huizen te krijgen bij de bevrijding van Den Bosch.

In Berlicum was zware strijd geleverd en veel huizen waren beschadigd of afgebrand. Laatst las ik dat Berlicum na Overloon het meest verwoeste dorp van Brabant tijdens de oorlog was. Ook de boerderij van de broer van ons moeder, ome Mart, was afgebrand. Het gehele gezin woonde in een klein schuurtje. Bij de afgebrande boerderijen werden zo snel mogelijk noodgebouwen neergezet. Vaak van afgebikte stenen, rondhout, sparren, en met stro gedekt. Omdat ons huis niet was afgebrand en er kennelijk nog stro was, werd er een kar stro naar ome Mart gebracht. Wij mochten mee er naar toe. Van dat bezoek is me bijgebleven de grootte, of liever gezegd de 'kleinte' van het schuurtje waarin hun gezin moest wonen. En omdat door de brand de huisraad helemaal was verwoest, werd er iets van thee gedronken uit schoongemaakte conservenblikjes, die door de militairen waren weggegooid. En eigenlijk maakte het ons niets uit waaruit we dronken. Luxe lijkt betrekkelijk.

Onderweg er naartoe zagen we ook hier de kapotgeschoten en afgebrande huizen. En omdat het al een paar weken na de bevrijding was, zagen we de graven van de gesneuvelde militairen, zowel Duitse als Engelse. Op de graven van de Engelse militairen stond een kruisje met hun naam, geboortedatum en dergelijke. Bij sommige Duitse militairen was dat niet bekend en stond er een kruisje met het opschrift: "Onbekend

Duits Soldaat". Ook in Maliskamp op de hoek van de Rijksweg en de Bernadettestraat, tegenover de kerk, lagen drie militairen begraven.

Bij de bevrijding van Den Bosch waren veel huizen beschadigd of kapotgeschoten, waardoor straten versperd waren door grote hoeveelheden puin. Marinus van Lokven, de oudste zoon van Dien van Lokven die bij ons in het kippenhok woonde, ging elke morgen in alle vroegte met paard en kar naar Den Bosch om daar puin te ruimen.

Jan en ik werden in die tijd nogal eens op pad gestuurd om boodschappen te doen, te voet natuurlijk. Ook Mien en Truus gingen regelmatig boodschappen doen. Het valt me nu pas op dat we voor de bevrijding dat niet hoefden. Waar dit mee te maken heeft, weet ik niet. Wordt het te gevaarlijk gevonden of waren er gewoon geen boodschappen te doen. Naar ik nu aanneem bleef vader ook in die tijd brood bakken. Toch moesten Jan en ik regelmatig naar bakker Verbiezen in Rosmalen om brood te halen. We stonden dan lange tijd in de rij te wachten voordat we aan de beurt waren. Op een van onze boodschappen-wandelingen zagen we een lange kolonne tanks op de Rijksweg richting Nijmegen rijden. In de koepel van een van die tanks zagen we een zwarte man, een neger. Die hadden we nog nooit eerder een gezien.

De Duitse militairen van de tweede inkwartiering hadden veel geroofd en door de evacuatie waren er, denk ik nu, geen varkens meer over om te slachten. Daarom gingen we niet alleen naar de bakker, maar ook naar slager Cooymans, naast de kerk in Hintham. Er waren voedselbonnen die gebruikt konden worden.

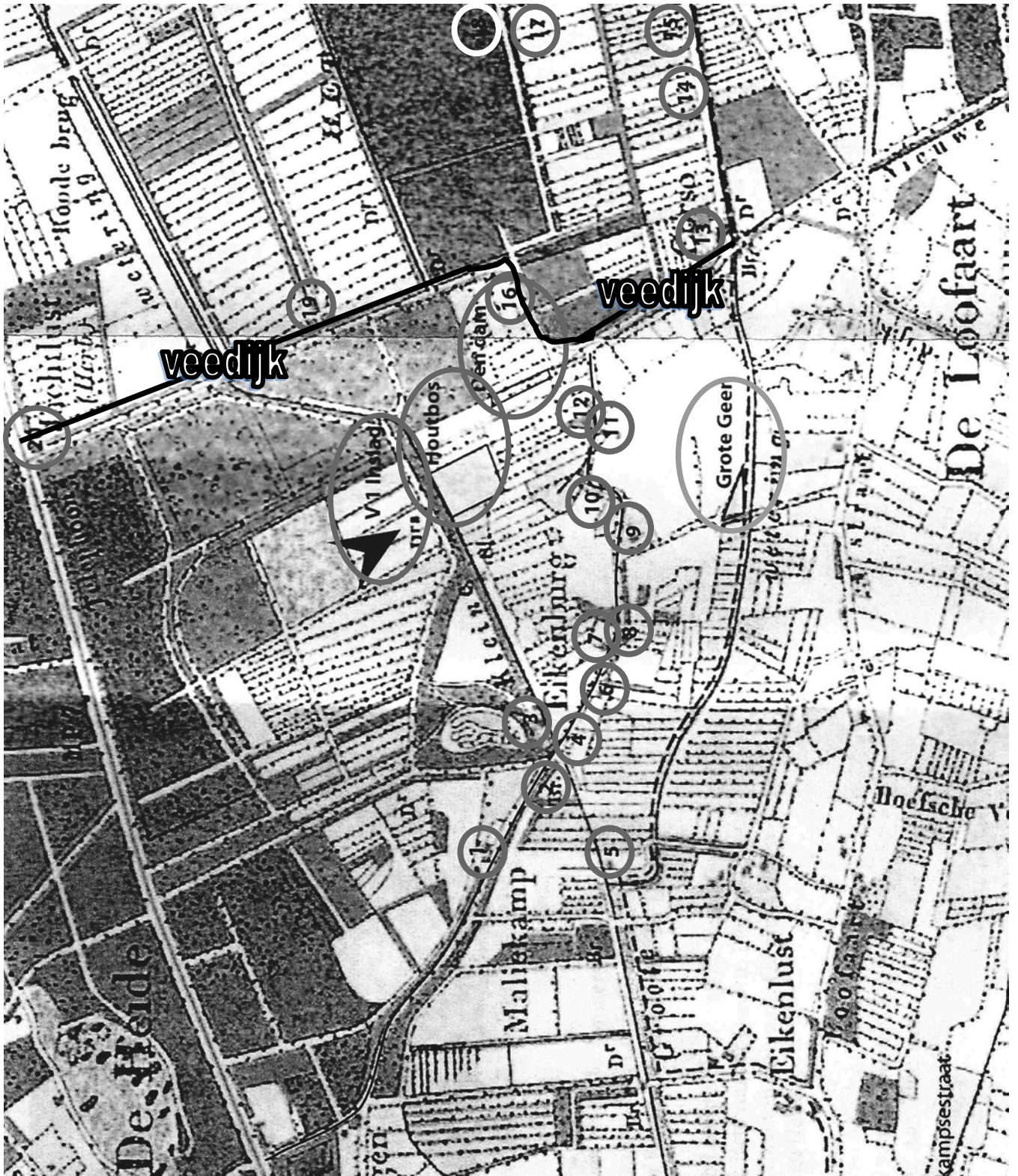
De hoeveelheid vlees die met deze bonnen gekocht kon worden, was niet zo groot. En toch hadden we regelmatig vlees. Dat bleek later toch niet van de slager afkomstig te zijn geweest, maar van een clandestien geslacht kalf of schaap. Ons werd verteld dat er een konijn was geslacht. Een leugentje om bestwil.

Want volgens mij hadden we een paar maanden na de oorlog weer schapen. De wol van deze schapen brachten Jan en ik naar een boerderij in Kaathoven, waar de wol werd gesponnen. Later haalden we de gesponnen wol weer op, waar ons moeder kousen of truien van breide.

HET VOORJAAR VAN 1945

In het voorjaar van 1945 werden we regelmatig opgeschrikt door V1 raketten. Dit waren onbemande raketten die vanuit Duitsland richting Londen of de haven van Antwerpen werden geschoten. Sommige van deze raketten haalden het einddoel niet. In onze omgeving zijn er enkele naar beneden gekomen. Eentje op het land van de boerderij van Jan van Lieshout, een paar honderd meter voor het huis richting Nuland. En eentje nog dichterbij ons in de buurt. Ome Jan en ik (8 jaar oud) waren bezig met het kappen van het hout op den Dam. Zie kaartje. We waren al een tijdje bezig met kappen, toen ik een V1 naar beneden zag komen, recht op ons af, leek het. Ik riep dit naar ome Jan en hij trok mij meteen mee de sloot in. Even later hoorden we de knal. Na even gewacht te hebben keken we voorzichtig in die richting en zagen allerlei brokstukken door de lucht zweven. De V1 was aan de andere kant van de Kleine Wetering terecht gekomen op het land van de boerderij van Kobus van Gerven. Toen de brokstukken weer op de grond lagen, liepen we er naar toe via de vonder over de Kleine Wetering. We zagen de krater, het gat dat in de grond geslagen was, met de restanten van de raket. Het neerstorten van zo'n raket werd tot in de verre omtrek gehoord. Snel kwamen er dan ook meer mensen kijken. De enige schade, bleek later, waren enkele kapotte ruiten van de boerderijen uit de omgeving. Er werden door de omstanders stukken metaal mee naar huis genomen. Waarom? Nog jaren na de oorlog lag er bij ons thuis een onderdeel van die V1.

In de loop van het voorjaar begon het oorlogsgeweld in onze omgeving langzaam af te nemen. De geallieerden hervatten de opmars tegen Nazi-Duitsland. West-, oosten noord- Nederland werden bevrijd. Op 5 mei 1945 was Nederland in zijn geheel bevrijd. Toch zou het nog enkele jaren duren voordat de schade die door de oorlog was veroorzaakt, hersteld zou zijn. Er werden wel in hoog tempo noodwoningen en stallen gebouwd, maar die moesten later weer vervangen worden door nieuwe huizen en stallen. Onze burens Smulders konden pas in 1949 hun nieuwe huis betrekken.

Kaartje Maliskamp

We kijken naar de situatie in onze buurt aan het begin van de oorlog. Als je lopend vanaf de kerk gaat, krijg je eerst het klooster, dan de bejaardenwoningen. Je gaat door tot ongeveer de huidige Platanenlaan. Dat was daar allemaal landbouwgrond, behorende bij de boerderij van Dorus en Dien Langenhuizen(1). Hun mooie met rietgedekte antieke boerderij met koetshuis van de vroegere landeigenaar werd door de gemeente Rosmalen rond 1970 afgebroken ten behoeve van de huizenbouw. In de huidige Platanenlaan staan nog bomen die bij deze boerderij stonden. Dan Christ en Jans van Pinksteren(2); weduwe Dientje van Gerven(3); over de Kleine Wetering rechts de landweg naar Bert en Toike van Schijndel(5); dan Dorus en Tonia van Nuland(4); Piet en Dorre Vorstenbosch(6); Willem en Sien Minkels(7); Toontje en Dien van Lokven(8), dan onze ouders, Piet en Dora van Helvoort(9) en verder richting Veedijk, Perke en Martina Smulders(10); Tinus en Tonia van Gaal(11); Grarus Heijmans en zijn zus Fina(12), nu Maliskampsestraat 90, ons huis. Aan het eind van de Maliskampsestraat rechts op de Veedijk alleen boerderij Corso van de familie Reijne(13). In de Weteringstraat Hannes en Mie van Galen(14) en Ties en Tonia van den Broek(15). Aan het eind van de Maliskampsestraat naar links, Frans en Dien van der Heijden(16); Jan en Drieka van Lieshout (19) en bij de Rijksweg, op Jachtlust woonden Hannes en Mina van Zoggel(20). In de Vinkelsestraat woonden Hannes Timmers(17). Zijn vrouw was overleden en verderop woonden Marinus en Piet van Berkel(18), twee broers. De ruïne van deze boerderij is nog te zien.

JAREN NA DE OORLOG

Steeds meer begon het gewone leven weer op gang te komen. De draad werd weer opgepakt. Er werd hard gewerkt en dat gold ook voor ons, de kinderen. In oktober 1946 trouwde ome Jan. Zijn werk moest door ons worden opgevangen. Daar kwam nog bij dat moeder ziek werd en Truus en Mien veel huishoudelijk werk moesten doen, naast het werk op de boerderij. We moesten op tijden buiten de school als regel gewoon aan het werk. Toen Stef en ik na schooltijd eens bezig waren met het maken van een karretje van restanten van oorlogsmateriaal, kregen we van vader te horen dat er

nog genoeg werk te doen was en we er rekening mee moesten houden dat onze tijd om te spelen voorbij was. We waren nauwelijks tien jaar oud. Gezien in de tijd waren wij geen uitzondering. Zoals al gezegd, veel jongens waarvan de ouders geen boerderij hadden, moesten ook buiten schooltijd op een boerderij gaan werken.

We leerden alle voorkomende werkzaamheden die niet te zwaar waren, zoals koeien melken en voeren, de stal uitmesten, kippen en varkens voeren en de hokken schoonmaken, koren binden, helpen bij het hooien, aardappels rapen, knolgroen plukken, hout hakken en kachelhout zagen. Eigenlijk alle werkzaamheden die er op een boerderij te doen waren. Het leven was sober en we werkten veel. Misschien was het wel daarom dat de oorlog na enkele jaren bij mij wat op de achtergrond raakte.

Toch was het zeker niet altijd werken, want we zochten wel momenten om te spelen. Als we naar het land moesten en vader was er niet bij, gingen we niet altijd rechtstreeks er naar toe of we begonnen ook niet meteen aan het werk. De Grote Wetering werd aantrekkelijk om te vissen en zomers zogenaamd te gaan zwemmen. We klommen in bomen om eieren van eksters uit het nest te halen, we plaagden de koeien en de kalveren en in de zomer op zondagavond speelden we samen verstoppertje in en om het huis waarna er dan voor het naar bed gaan een pan chocolademelk klaarstond. 'Later' noemde wij deze chocolademelk in het dialect.

Zoals in het begin al vermeld, gingen we niet alleen op zondag, maar ook door de week elke dag naar de kerk. Ik was misdienaar en moest ook door de week vaak de mis dienen. En langzamerhand begon er in mij iets te veranderen. Er ontstond een gedachte om in plaats van boer priester te worden. Dat hield ik voorlopig nog voor mezelf, maar de gedachte werd steeds sterker. Het intens religieuze besef van onze ouders zal daar zeker mee te maken kunnen hebben. Maar er speelden bij mij ook zeker andere motieven mee. Onze godsdienstlessen op school werden niet alleen door pastoor van den Biggelaar verzorgd, maar ook door de pasgewijde priesters van de paters van de 'Heilige Harten' waarvan een klooster (een gedeelte van het groot-seminarie) in Nuland stond. Een van deze pries-

ters maakte veel indruk op mij door zijn vertellen over 'goed' en 'kwaad' en zijn uitleg over de 'eeuwige verdoemenis' van mensen die niet goed hadden geleefd. Misschien had het gebeuren in de oorlog van de overleden Duitse militair er wel mee te maken.

Er begon iets heel anders mee te spelen. Deze priester, godsdienstleraar, bracht een foldertje mee over het klein-seminarie van zijn eigen congregatie. Hoewel ik er vast van overtuigd was geweest om boer te worden, was studeren en voetballen ook een combinatie die me wel aansprak. In de zomer van 1949 tijdens het bieten uitdunnen op de Kleine Geer kwam het hoge woord eruit toen vader vroeg wat ik na de lagere school wilde gaan doen. Eigenlijk was het vragen naar de bekende weg, omdat ik al vaak had gezegd dat ik boer wilde worden. Of had hij toch een vermoeden? De volgende dag werd pastoor van den Biggelaar al ingelicht en die ondernam meteen actie. In september 1949 ging ik naar het klein-seminarie van de paters redemptoristen, de Nebo in Nijmegen.

Klassenfoto op de Nebo in Nijmegen

Een totaal andere wereld ging voor me open.

NABESCHOUWING

In het vroege voorjaar van 1945 begon de oorlog bij mij zijn tol te eisen van alles wat ik had gezien en meegeemaakt. Ik werd bang. Als er een vliegtuig over ons huis kwam, ging ik me inbeelden dat het op ons huis zou

neerstorten. Als ik in huis was en ik hoorde een vreemd geluid, dan dacht ik dat ons huis in brand stond, zoals ik zoveel huizen had zien afbranden. Ik sloop dan onopvallend naar buiten om te kijken of het echt zo was. Terugkijkend op die periode overheerst de gedachte dat deze periode pijnlijker was dan de gebeurtenissen in de oorlog zelf. De pijn was misschien wel dat je niet wist wanneer het op zou houden. Maar het leven moest door en ik heb dit toen nooit tegen iemand durven te vertellen. Dat paste niet in de cultuur van toen, maar ook niet in mijn nogal gesloten karakter. In de jaren na de oorlog, maar zeker tijdens mijn seminarieperiode, verschoof de oorlog enigszins naar de achtergrond, maar niet voorgoed. In 1980 overleed de moeder van Addy, in 1982 ons moeder en in 1984 vader. In het najaar van 1984, 40 jaar na onze bevrijding, kwamen de angsten en de beelden van de oorlog die ik had verdrongen, in alle hevigheid terug. Het werd me duidelijk dat niet de tijd, maar ik zelf aan de gang moest gaan om het puin van de oorlog op te ruimen.

Op advies van de huisarts ging ik in therapie en tijdens deze therapie-periode bleek dat ik zogenaamde overlevingsstrategieën had ontwikkeld om nog enigszins redelijk te kunnen overleven na dergelijke traumatische ervaringen. Deze overlevingsstrategieën werden ontmaskerd en er kwam bij mij een transformatieproces op gang naar een spirituele ontwikkeling. Ik ging in Tilburg theologie studeren en dat beschouw ik nog steeds als een schot in de roos. Daarna kon ik voorgoed afstand nemen van het negatieve gedeelte van de godsdienst van mijn jeugd. Nu weet ik dat het verwerken van angsten, het oplossen van frustraties, het uiten van woede tijdens de therapie, mijn leven veel lichter en echter heeft gemaakt, waardoor het contact met de mensen om me heen veel intenser is geworden.

“Worden wie je waarlijk bent”, noemde de filosoof Kierkegaard dat. Mijn vraag tot op de dag van vandaag is: “Heb je een 'oorlog' nodig om dat te bereiken?”

Hier de foto van jongens van de de lagere school in Maliskamp in , ik denk, 1948. Ik zal de namen noemen van links naar rechts en van boven naar beneden.

Bovenste rij: Harry van Hoof; Jo Timmers; Jos van der Burght, Gerrit Swanenberg; Hans Loeffen, Louis Giebels; Jo Verhallen; Jan Giebels; meester der Kinderen; Antoon van der Doelen.

Middelste rij: Jo van Liempt; Gerrit van de Ven; [Toon?] Konings; Mari van Rosmalen; Gerard van der Dussen; Piet van der Dussen; Bert Vorstenbosch; Theo van Helvoort; Gerard Abelen; Frans Abelen; Henk van den Heuvel.

Onderste rij: Henk van Aggelen; Toon Maas; Henk Maas; Piet Verstappen; Adriaan van der Doelen; Theo Vos; Wim Verstappen; Henk van der Wielen; Aart Timmers.

De voornaam van Konings weet ik niet zeker, omdat we hem altijd met zijn bijnaam noemden, zoals vele anderen.

HEEMKUNDEKRING ROSMALEN

DANKT ZIJN SPONSORS

Boundless Business Consultancy	Heihoeven 53	5244 GK	Rosmalen
Timmers Bouwbedrijf bv.	Heikampweg 6	5249 JX	Rosmalen
P.Hoedemakers & Zn. bv.	De Grote Elst 40	5246 JP	Rosmalen
Apotheek Rosmalen-Berlicum	Oude Baan 9	5242 HT	Rosmalen
Dinos B.V,	Weidestraat 32	5241CB	Rosmalen
Soos Satisfaction	Fort Alexanderstraat 31	5241 EX	Rosmalen
Dura Vermeer Bouw Rosmalen bv.	Stationsplein 1	5241 GN	Rosmalen
Dierenspecialzaak Nico van den Berg	Oude Baan 3	5242 HT	Rosmalen
Piels bv. Technisch Installatiebedrijf	Vinkenveld 6a	5249 JP	Rosmalen
Sanidrome Van Grinsven bv.	Stadionlaan 167	5246 JT	Rosmalen
Gebr. Voets Weg- en Waterbouw	Vinkenveld 4	5249 JP	Rosmalen
Car-O-Tech	Hoogstraat 5	5258 BA	Berlicum
v.d.Weide Holding	Pastoor de Leijerstraat 5	5246 JA	Rosmalen
Bouwbedrijf van Niftrik	Friezenstraat 2	5249 JS	Rosmalen
Bouwmans Oliehandel bv.	Westeind 2	5245 NL	Rosmalen
Restaurant De Griek	Rodenborchweg 35	5241VN	Rosmalen

HEEMKUNDEKRING - ROSMALEN